

De verbouwing van Kasteel Neubourg in de jaren 1733-1735 door architect Johann Joseph Couven

Frank Hovens en Anke Kappler

Op 1 augustus 1732 verkochten de erven van de Akense lakenfabrikant Johann Adam Klermond (1673-1731) Kasteel Neubourg bij Gulpen aan Ferdinand graaf von Plettenberg (1690-1737). Plettenberg was sinds 1722 heer van Wittem. In 1732 werden de heerlijkheid Wittem en de respectievelijk in 1723 en 1728 aangekochte heerlijkheden Eys en Slenaken verenigd tot een Rijksgraafschap.¹ Neubourg lag buiten het graafschap, op Staats territorium.

Neubourg vanuit het zuiden. Op de voorgrond het herenhuis met de toren op de zuidwestelijke hoek. Daarachter de eerste bouwhoeve, met de twee uitspringende hoektorens en de eind achttiende eeuw aangebrachte doorgang. Links de tweede bouwhoeve, met de toegangspoort uit de jaren dertig van de achttiende eeuw. Daarachter de restanten van de geometrische tuin uit de achttiende eeuw en het paviljoen uit vermoedelijk 1716. Rijckheydt, Collectie Gemeente Gulpen-Wittem; ansichtkaart.

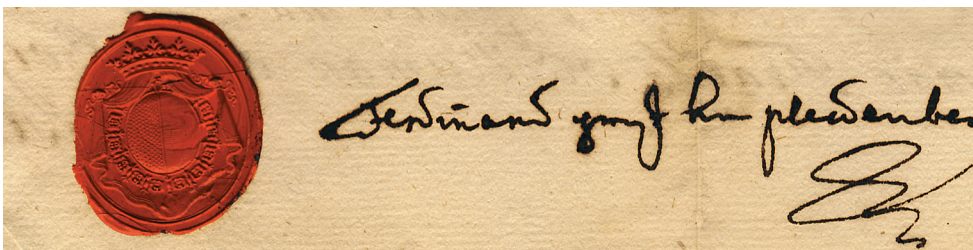

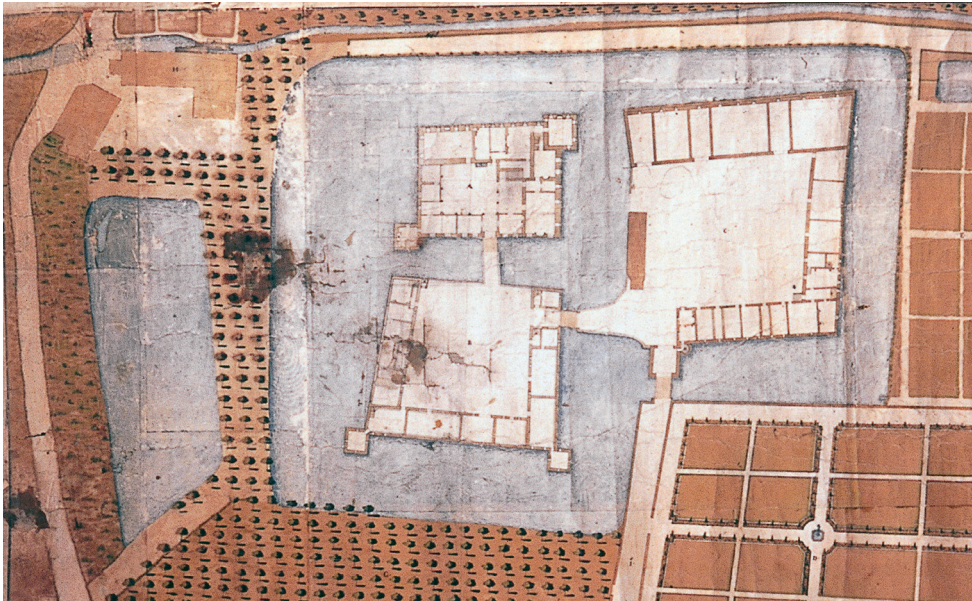
Portret van graaf Ferdinand von Plettenberg, uit 1878, vermoedelijk naar een portret uit 1727 (zie: Hans Evers, *Portretten van Ferdinand von Plettenberg, heer van Wittem*, in: *Maasgouw* 109 (1990), 3-14, h.l. 9-10). Klooster Wittem. Uit: *Op pad met bouwmeester Johann Joseph Couven*. Foto Gregor Collien.

Plettenberg liet als nieuwe eigenaar van Neubourg een plattegrond maken van het herenhuis en de economiegebouwen. Hoogstwaarschijnlijk werd die opdracht verleend aan de architect Johann Conrad Schlaun (1695-1773).² Deze Westfaalse bouwmeester werd sinds het begin van zijn carrière door Plettenberg geprotegeerd en kan als diens 'huisarchitect' worden beschouwd. Plettenberg startte vervolgens een ingrijpende verbouwing. Op grond van de door rentmeester Joachim Beltzmeijer geregistreerde uitgaven kan worden geconcludeerd dat hiermee in februari 1733 werd begonnen.³ De verbouwing duurde vermoedelijk tot de herfst van 1735, maar ook in de jaren daarna vonden er bouwwerkzaamheden plaats.⁴ Met name in 1739 en 1740 zijn uitgaven geregistreerd die hierop wijzen.⁵

Het bronnenmateriaal over de verbouwing is rijk, maar bevindt zich in meerdere, deels ongeïndexeerde archieven, verspreid over diverse archiefbewaarplaatsen.⁶ Tijdens het onderzoek waar dit artikel verslag van doet, zijn enkele bronnen ontdekt of voor het eerst gebruikt.⁷ Deze gegevens werden in onderlinge samenhang en in relatie met reeds bekend materiaal bestudeerd. Een voorbeeld is een notitie van de Akense architect Johann Joseph Couven (1701-1763) over de werkzaamheden.⁸ Deze notitie, verder in dit artikel aangeduid als 'bestek', kon worden gerelateerd aan enkele tekeningen van Couven die tot nu toe aan geen van zijn projecten gekoppeld waren, maar waarvan nu duidelijk is dat ze betrekking hebben op de verbouwing van Neubourg. Dit was ook het geval bij een plattegrond van de hand van Couven. Onbekend was om welk gebouw het ging, maar de overeenkomst met de plattegrond van het herenhuis door Schlaun laat geen ruimte voor twijfel. Alleen betreft het hier niet de begane grond, maar de tweede verdieping.⁹

Handtekening plus zegel van Ferdinand von Plettenberg. Regionaal Historisch Centrum Limburg.

Uitsnede van de aan Johann Conrad Schlaun toegeschreven plattegrond van Neubourg uit 1732. De kaart is op het zuiden gericht. De legenda (hier weggesneden) omschrijft het herenhuis (A) als 'Schlos mit dem Hinder Platz', de eerste bouwhoeve (B) als 'Hinder Vorwerck' en de tweede bouwhoeve (C) als 'auserlieges Vorwerck'. Archief Kasteel Neubourg. Foto Sjeff Frijns.

Het voorgaande maakt reeds duidelijk dat Couven een belangrijke rol heeft gespeeld bij de verbouwing van Neubourg. Deze betrokkenheid blijkt ook uit de brieven die de zaakwaarnemer van Plettenberg, de Akense oud-burgemeester Herman Frantz Brauman (1686-1750), aan de graaf schreef.¹⁰ Blijkens deze brieven komt Couven in september 1733 'in beeld'. De verbouwing was toen al gestart. Op grond van de correspondentie van Brauman kan worden geconcludeerd dat Couven tot januari 1735 als ontwerpend en uitvoerend architect nauw bij de verbouwing betrokken was. Uit het onderzoek komt verder naar voren dat hij zich na januari 1735 niet meer met de uitvoerende werkzaamheden bezighield, er zich zelfs niet meer mee mocht bezighouden. Wel lijkt hij als ontwerpend architect bij de bouwwerkzaamheden betrokken te blijven.

Portret van Johann Conrad Schlaun, toegeschreven aan Matthias Kappers (1717-1781). LWL-Landesmuseum für Kunst- und Kulturgeschichte, Münster.

J. C. Schläuer

Handtekening van Johann Conrad Schlaun. Regionaal Historisch Centrum Limburg.

*Befürung von Ginnz Luit wech
auf freyloß. jylloß Nürling
Laben wir falkre guffertner wir anj
traffen ftun wof fürigen Leopen
guffertner van R A & Co.
Bis d. 30 Dits 1734. by Taylor & P.
Nis paffen C 116 . 1 28
Johans meißner C 15 . 1 10
Nis Ruthus C 15 . 1 10
Henrich affermans C 15 . 1 10
Johans hieber 3 15 . 45
Summa = 5 23
Inwieviel Jährlich
Frankmeyer
Zedler meißner
Gynkele
E*

Uitgaveregistratie van Joachim Beltzmeijer met de handtekeningen van hem, Ferdinand von Plettenberg, Henrich Schrieber en Miß Paffen. Regionaal Historisch Centrum Limburg.

Een boeiende vraag is hoe de lijnen liepen tussen Plettenberg, Couven en Schlaun. Ook deze vraag komt in dit artikel aan de orde.

De brieven van Brauman

Ferdinand von Plettenberg was gedurende de verbouwing van Neubourg maar zelden in Wittem. Meestal verbleef hij in Münster, meer bepaald op Nordkirchen, het kasteel dat Johann Conrad Schlaun vanaf 1723 had gemoderniseerd.¹¹ Plettenberg liet zich door zijn zaakwaarnemer Brauman informeren over de gang van zaken. Brauman schreef gemiddeld een keer per week een brief. Uit de brievencollectie blijkt dat Plettenberg Brauman terugschreef.¹² Deze brieven zijn niet teruggevonden. Bij zijn brieven voegde Brauman consequent de ‘bawlisten’ (de uitgavenoverzichten van rentmeester Beltzmeijer), de kostenramingen en een enkele keer ook een ontwerp-tekening. Brauman was de schakel tussen opdrachtgever, architecten en handwerkslieden. Zo schreef hij op 11 augustus 1733:

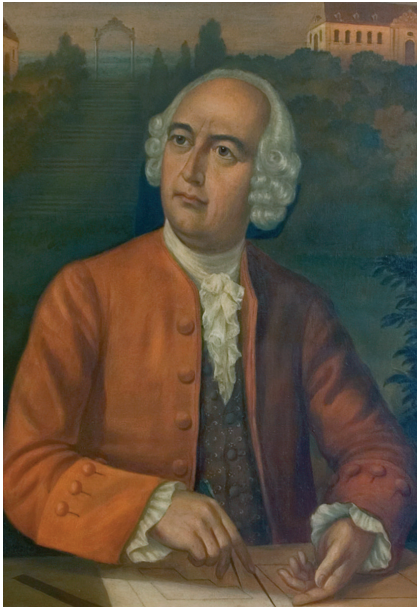
“Was die Abriße der Stallung und Zimmere daruber samb Stiegen betrifft, selbige hatt der Zimmermeister Arnoldt Ormes mit sich auff Bonn genohmen umb dem Hr. Obristen von Schlaun zu überschicken und zweiffle nicht, selbige werden nunmehr seiner hochgräffl. Gnaden ad ratificandum eingeliebert seijn”.¹³

De meester-timmerman Ormes had ook in Oranienburg, ‘onderdeel’ van Kasteel Nordkirchen, een trap gemaakt naar een tekening van Schlaun.¹⁴ Ook was hij ingeschakeld bij de rond 1730 gestarte werkzaamheden in Eys en Wittem.¹⁵ In Eys werd gebouwd aan een nieuwe kerk, in Wittem aan een nieuwe kerk annex klooster, alle naar een ontwerp van Schlaun.¹⁶

Brauman vervolgt zijn brief met de mededeling dat Couven bij de verbouwing wordt betrokken:

“Unsern stattaachischen Architecque hab biß hiehin nicht ahn Handt bekommen können indehm er beijm Printzen de Ligne, und Hrn. von Frens zu Schlenderen in der Arbeith ist, er hatt mir jedoch versichern laßen, daß er ahm Endt dießer Wochen mit mir auff Neubourg gehen könnte, welchem nach das Nöthige einzurichten und zu überschicken unermangele” [Brauman zal ervoor zorgen dat dit gebeurt].

Ofschoon Couven toentertijd nog niet de officiële stadsarchitect van Aken was, kan alleen hij met de ‘stattaachischen Architecque’ worden bedoeld.¹⁷ Dit blijkt zowel uit de verdere correspondentie van Brauman als uit de verwijzing in bovenstaand citaat naar de werkzaamheden voor prins de Ligne. Van de hand van Couven zijn namelijk enkele tekeningen uit 1733 bekend, die vervaardigd werden in verband met een beoogde verbouwing van het

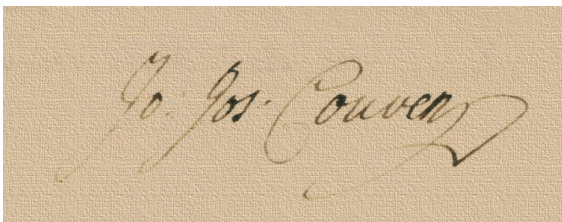

Portret Johann Joseph Couven (?). Van de persoon op dit schilderij is lang gedacht dat het gaat om Johann Joseph Couven of diens zoon Jakob. Vermoedelijk is het portret vervaardigd naar een schilderij waarop tevens Kasteel Wickrath staat weergegeven (Wickrath behoort tot de gemeente Mönchengladbach). Het kasteel is evenwel rond 1750 herbouwd door de Maastrichtse bouwmeester Matthias Soiron (1722-1781; vader van de bekende gelijknamige zoon), in samenwerking met zijn broers François en Jean Louis. Daarom wordt tegenwoordig gedacht dat de geportretteerde Matthias Soiron sr. betreft. Zie Wolfgang Löhr, Wickrath in der frühen Neuzeit, in: *Loca Desiderata. Mönchengladbacher Stadtgeschichte. Band 2* (Keulen, 1999), 189-240, h.l. 228-234; vgl. Jan Verzijl, *De architectenfamilie Soiron*, in: *De Limburgse Leeuw* 11 (1963), 73-86, h.l. 73. Couven-Museum Aken. Foto Stefan Graatsma.

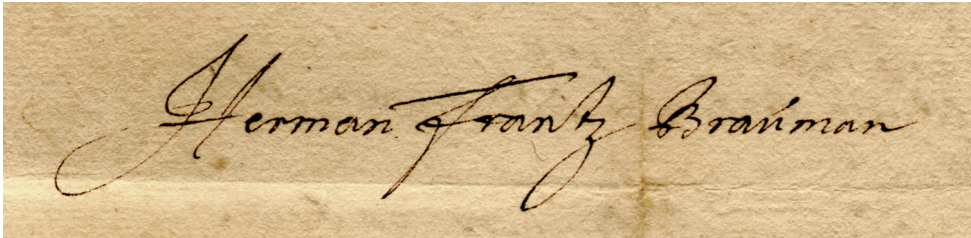
door De Ligne bewoonde Kasteel Amstenrade. Hoogstwaarschijnlijk zijn deze plannen niet uitgevoerd.¹⁸ Over de betrokkenheid van Couven bij Kasteel Schlenderhan van de familie Raitz von Frenzt zu Schlenderhan kan niets met zekerheid worden gezegd. Het kasteel is reeds halverwege de achttiende eeuw in verval geraakt.¹⁹ Er kan geen relatie gelegd worden tussen de tekeningen van Couven en de paar bekende afbeeldingen van het kasteel.

Het gegeven dat Brauman Couven in augustus 1733 nog niet bij naam noemt (zoals in zijn latere brieven), doet vermoeden dat hij pas een jaar na aankoop van Neubourg in beeld komt. Dit betekent dat hij niet betrokken was bij de eerste fase van de verbouwing van Neubourg, die volgens het uitgavenoverzicht van Beltzmeijer in februari van dat jaar een aanvang had genomen.²⁰

Op 22 augustus en 3 september schrijft Brauman dat hij nog altijd wacht op de tekeningen voor Neubourg, waar hij in de brief van 11 augustus gewag van maakte. Het oponthoud leidde tot grote ergernis, aangezien Ormes beloofd had de ontwerpen aan Schlaun te geven, maar hier, naar het zich laat aanzien, geen gevolg aan had gegeven. Dit was mogelijk de reden om Couven te belasten met een nieuw ontwerp. Op 5 September schrijft Brauman aan Plettenberg:

Handtekening van Johann Joseph Couven. Regionaal Historisch Centrum Limburg.

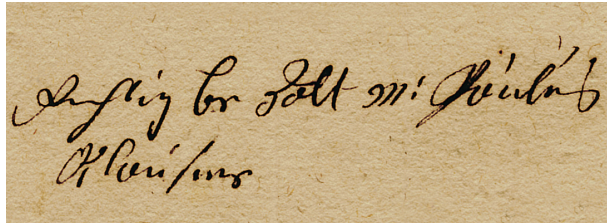
Handtekening van Herman Frantz Brauman, de zaakwaarnemer van Plettenberg. Regionaal Historisch Centrum Limburg.

“Der mir beliebigh communicirter Zeitung von Bonn kan noch zur Zeith keinen Glauben beijmeßen maßen solcher Verfahrbegreiflich, und wohl nicht lang bestehen dörrfte. Die Riße der Trappen und Zimmeren oben der Pferdststallung hab annoch nicht bekommen, also werde morgen ußern stattaachischen Architecque mit auff Neubourg nehmen umb die nöthige Riße zu verfertigen”.²¹

In dezelfde brief vraagt de ongeruste Brauman of Schlaun weer eens richting Wittem kan komen. Schlaun is nodig om de ontwerpen te maken waarmee de handwerkslieden aan de slag kunnen. De ontwerpen waren tevens nodig voor het overleg met Plettenberg. Brauman vraagt:

“ob Her Obrister Schlaun dießen Herbst uberkomme, gestalten die Ausmeßungen allinger veraccorderter Arbeith vorzunehmen, oder ob ich selbige durch jemandten ausmeßen laßen möge, weilen ich ohndehm mit seiner Excellenz so wohl alß deren Arbeithsmeisteren keine Richtigkeit noch Schlußrechnung machen kan, welches jedoch aus Grundt meines Hertzen wunschen thäte”.²²

Brauman stelt dus voor om een andere architect met dit werk te belasten als Schlaun niet kan komen. Schlaun kon zich, waarschijnlijk vanwege werkzaamheden in Münster, niet voortdurend in Wittem en omgeving ophouden.²³ Plettenberg en Schlaun zullen van mening zijn geweest dat een ‘echte’ architect de bouwwerkzaamheden op Neubourg en in Eys en Wittem moest leiden. In een brief van 21 juli 1730 had Brauman Plettenberg immers medegedeeld dat Schlaun twijfelde aan de kwaliteiten van de lokale handwerkslieden: “hießige Landtsleuthe verstehen das Bawwesen so wenig alß ubrige Oeconomiesachen”.²⁴ Dit gebrek aan kennis en kunde is misschien ook de reden geweest dat de uit Tirol afkomstige meester-metselaar Paulus Klausener (1699-1754) in 1729 bij de diverse projecten in opdracht van Plettenberg als ‘Bawinspector’ werd aangesteld.²⁵ Vermeldenswaard is dat hij in december 1729 naar Münster ging om met Schlaun “ein und anders des Closters Baws halber umbständtlich zu uberlegen”, zoals Brauman schreef.²⁶ Het maken van ontwerpen

Handtekening van Paulus Klausener. Regionaal Historisch Centrum Limburg.

Portret van meester-metselaar Paulus Klausener. Uit: *L'Intermédiaire des Généalogistes* 40, nr. 240 (1985).

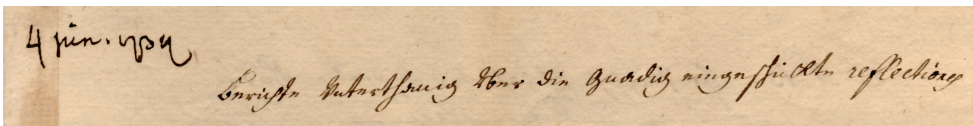
vertrouwen Plettenberg en Schlaun wellicht toch niet aan Klausener toe. Dit kan de reden zijn geweest dat de jonge, getalenteerde Couven in de herfst van 1733 een centrale positie toebedeeld kreeg bij de bouwwerkzaamheden in opdracht van Plettenberg.²⁷

De verbouwing van Neubourg betrof het hele complex, zowel het herenhuis als de twee economiegebouwen ofwel bouwhoeves. Van het herenhuis en de eerste bouwhoeve zijn tekeningen van Couven bewaard gebleven. In de eerste bouwhoeve werden paardenstallingen, twee remises, een brouwerij en vertrekken voor het personeel ondergebracht.²⁸ De beslissing van Plettenberg om de eerste bouwhoeve te verbouwen kan, naast bedrijfseconomische overwegingen, ingegeven zijn door de behoefte aan representativiteit. De eerste bouwhoeve met zijn U-vormige plattegrond vormt een cour d'honneur voor de hoofdingang van het kasteel, hetgeen geïnterpreteerd kan worden als een poging om aansluiting te vinden bij de mode in de kasteelarchitectuur van die tijd.²⁹

Naar een schrijven van Brauman te oordelen, verkeerde het werk aan de eerste bouwhoeve in april 1734 in de afrondingsfase:

“Ahm vorigen Sambstag bin mit Hr. Couven von Neubourg zuruckkommen, wohselbst alles in gutem Standt hinterlaßen, und ist das Bawweßen zimblich avancirt, die Brawereij und herrschaftliche Stallungen seint außershalb der Pliesterarbeith fertig”.³⁰

‘Titel’ van het bestek van Johann Joseph Couven voor de verbouwing van het herenhuis. Plettenberg heeft de datum 4 juni 1734 toegevoegd. Regionaal Historisch Centrum Limburg.

‘Untertänige Anfrage’

Op 6 juli 1734 schrijft Brauman op Neubourg een notitie. Op de achterzijde ervan staat geschreven: “Antwort und Anfrage 1734 Neubourg betr.” (zie bijlage 1).³¹ De notitie laat zien hoe nauw Plettenberg bij de bouwwerkzaamheden betrokken was. De door Brauman gestelde vragen beantwoordt hij in de marge. Het handschrift is niet van Plettenberg, maar waarschijnlijk van zijn secretaris. Ook Couven wendde zich rechtstreeks tot Plettenberg. Begin juni 1734 berichtte hij “unterthanig uber die gnadig eingeschickte Reflectiones” (zie bijlage 2).³² Vermoedelijk betrof dit ‘bestek’ een reactie op een verzoek van Plettenberg om de werkzaamheden te specificeren.³³ Het gaat voornamelijk om het herenhuis, maar ook vermeldt Couven de werkzaamheden en kosten die gemoeid zijn met de ‘neue Schaaff-unndt respec. Schweinsstallungs-baw’, ofwel (een deel van) de tweede bouwhoeve. Deze behield, tot vandaag de dag, een puur agrarische bestemming. Verder maakt Couven melding van een ‘neue Entrée Bascour biß ahn die itzige erste Fallbruck’, waarmee waarschijnlijk de toegangspoort naar de tweede bouwhoeve bedoeld wordt.³⁴ Couven refereert in het bestek niet aan werkzaamheden aan de eerste bouwhoeve. Deze waren in juni reeds 1734 afgesloten, zoals uit het citaat op pagina 74 en de uitgavenoverzichten van Beltzmeijer blijkt.

Toegangspoort van de eerste bouwhoeve. Foto Frank Hovens

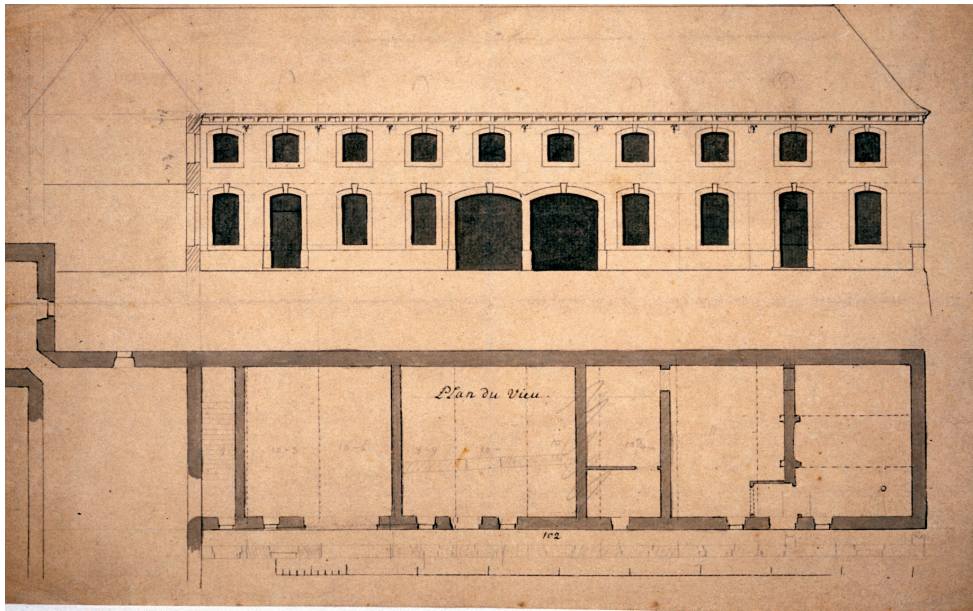

In het bestek schrijft Couven: “die Abriße vom Hauß Newenburg werde so balt anfangen zu copijren, undt balt-möglichst überschicken”. Op 26 juli 1734 deelt Brauman mede: “Her Couven gehet morgen nacher Neubourg, umb ein und anders ins Werck zu richten und die Copeij des Rißes völlig zu machen, welchem nechst selbigen einzuschicken uner-mangele”. En enkele weken later, op 14 augustus: “Den Riß wegen Anbawung der Capellen [betreft waarschijnlijk het kasteel of het klooster van Wittem] solle Her Couven mit dem Überschlagh der Kosten, wie auch den Riß von Neubourg Ew. Exc. mit nechstem einschicken, und wirdt die Muhlen zu Eijs und Neubourg annoch dieß Jahr im Standt gebracht werden, zu welchem Endt genanter hr. Couven sich nunmehr zu Neubourg uber acht Tāgen auffhalten thuet”.³⁵

Bij bovengenoemde notitie van Brauman was een specificatie gevoegd, meer bepaald een “Specification von Handtwercksleüte unndt Handtlānger so am Herrschafttlichen Schloß Neuburg arbeiten im Monath Junij 1734. Was ein jeglicher täglich zu Lohn hatt welches ist vom Herren Obristen Schlaun accordiret worden auffm hochgrāffl. Schloß Wittem undt noch continuiret wird.” (zie bijlage 3). Hier heeft Plettenberg persoonlijk in zijn ‘steno-achtige’ handschrift commentaar in de marge geleverd, voornamelijk op het in zijn ogen te hoge loon dat voor de handwerkslieden werd voorgesteld.³⁶ De specificatie maakt duidelijk dat Johann Conrad Schlaun in de zomer van 1734 op zijn minst zijdelings bij de werkzaamheden op Neubourg betrokken was.

De eerste bouwhoeve

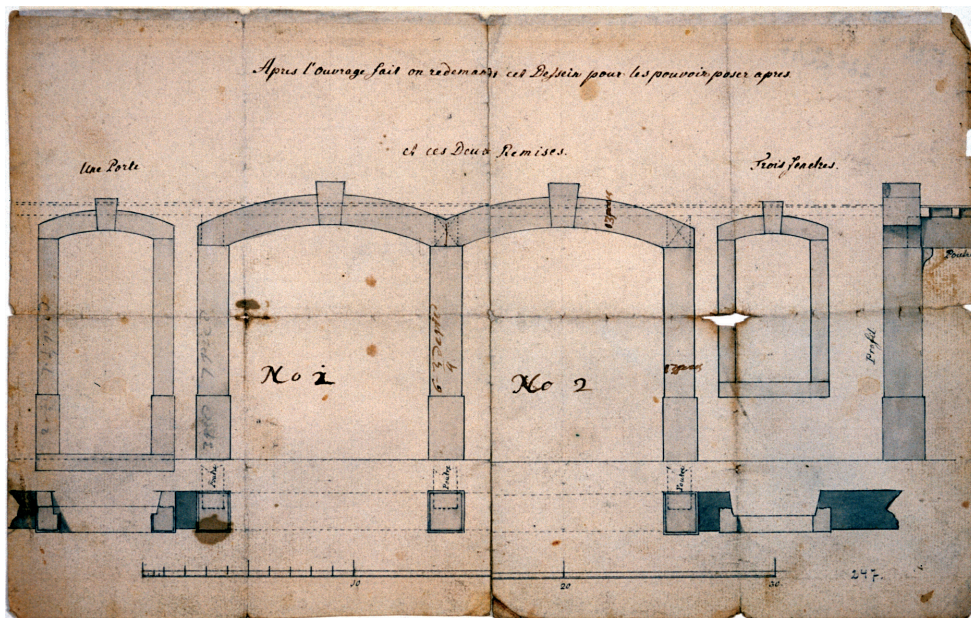
In de verzameling tekeningen van Couven bevindt zich een ontwerp dat in verband gebracht kan worden met de verbouwing van de eerste bouwhoeve.³⁷ Het staat er niet bij, maar bij zowel de plattegrond als de opstandtekening gaat het duidelijk om de oostvleugel van de bouwhoeve. Bij de plattegrond blijkt dat uit de uitspringende hoektoren, zo karakteristiek voor dit bouwvolume. De ruimtelijke verdeling komt bovendien duidelijk overeen met de plattegrond van Schlaun. De opstandtekening vertoont de reeks vensters en deuren, die tot op de dag van vandaag behouden gebleven is. Bij de verbouwing werd de bestaande ruimteverdeling van de vleugel veranderd om er paarden en koetsen in te kunnen onderbrengen. Verder werd in een smalle trap voorzien, die naar de kamers voor het personeel op de verdieping leidde. Couven tekende eerst de plattegrond van de bestaande vleugel, aangeduid met ‘Plan du Vieu’. De nieuwe bestemming als paardenstal en remise noopte tot een verplaatsing van de tussenmuren. Deze aanpassing heeft Couven met potlood door middel van stippellijnen aangegeven. De nieuwe tussenmuren corresponderen met de verdeling van de venster- en deuropeningen in de opstandtekening.

Plattegrond en opstandtekening van J.J. Couven van de eerste bouwhoeve. Suermondt-Ludwig-Museum Aachen, CBK 406. Foto Wolfgang von Gliszczynski.

Aan de kopse kant van de vleugel waren drie paardenboxen voorzien, met een aparte ingang die tevens toegang verschaftte tot een ruimte ter linkerzijde, waarschijnlijk bestemd voor de opslag van het voer. De koetsen konden via twee grote poorten in een centrale ruimte van de vleugel worden ondergebracht. Het ontwerp laat zien dat Couven een symmetrische verdeling van de deur-, poort- en vensteropeningen nastreefde. Zowel ter rechter- als ter linkerzijde van de dubbele poort bevinden zich achtereenvolgens twee vensters, een deur en nogmaals een venster. De afwijkende verdeling van de vertrekken leidde er evenwel toe dat de onderlinge afstand tussen de openingen van de linkerhelft niet geheel overeenkwam met die van de rechterhelft. De ingang links gaf toegang tot twee vertrekken, waarvan niet duidelijk is waar ze voor dienden. De smalle trap geheel links, naar de bovenverdieping, was vanuit de noordvleugel van de bouwhoeve bereikbaar. De met potlood geschreven maten 10[Fuß]-3[Zoll], 10-5 enzovoort zijn gebaseerd op de ingetekende schaal, die waarschijnlijk verdeeld is in Akense voeten. Een Akense voet mat 0,29 meter. Volgens de tekening is de vleugel 102 voet lang, wat neerkomt op een kleine 30 meter. De hoogte is 21 voet, omgerekend dus 6 meter.³⁸

Op een andere tekening gaf Couven de details weer van de poort-, deur- en vensteromlijstingen.³⁹ In aanvulling op de hoogtematen die op de opstandtekening staan aangegeven, laat de horizontale projectie daaronder zien hoe dik de benodigde natuurstenen blokken moesten zijn, af te meten aan de ook hier ingetekende schaal. Stippellijnen in de opstand-

Tekening van J.J. Couven met details van de poort-, deur- en vensteromlijstingen van de binnenzijde van de oostelijke vleugel van de eerste bouwhoeve. Suermondt-Ludwig-Museum Aachen, CBK 247. Foto Wolfgang von Gliszczyński.

tekening geven het balkwerk in de muur weer. De constructieve verbinding daarvan wordt in de doorsnede ('profil') rechts op de tekening verduidelijkt: de stijlen dienden als steunpunt voor de dekbalken ('poutre'), die zowel in het grondplan als in de doorsnede staan aangegeven. Het ontwerp was bedoeld als werktekening voor de steenhouwer, zodat hij de natuursteen tot de gewenste proporties kon bewerken. Werktekeningen waren zo gedetailleerd uitgewerkt om een correcte uitvoering van het voorgenomen werk te waarborgen. Ze werden dus op de bouwplaats zelf geraadpleegd. Dit is op deze werktekening te zien aan de exacte maten die de steenhouwer met een loodgriffel en in ijzergallusink op de stijlen erbij heeft geschreven.

Couven wilde dat de tekening bewaard bleef, want erboven heeft hij geschreven "Après l'ouvrage fait on redemande cet Dessein pour les pouvoir poser après".⁴⁰ Zulke gedetailleerde werktekeningen konden nog van pas komen bij andere opdrachten. De deur-, venster- en poortopeningen hadden bijkbaar standaardmaten.⁴¹

Naar de huidige toestand te oordelen valt aan te nemen dat het ontwerp enigszins gewijzigd is uitgevoerd. De vleugel heeft namelijk maar één poort, die bovendien in de richting van de kopse kant 'opgeschoven' is. Ze ligt recht tegenover de reeds voor de verbouwing bestaande onderdoorgang in de westvleugel, die in het verlengde ligt van de brug tussen de

eerste en tweede bouwhoeve. Door te kiezen voor een andere verdeling van de deur-, venster- en poortopeningen in de oostelijke vleugel wist Couven de twee tegenover elkaar liggende vleugels symmetrisch te ordenen.

Het herenhuis

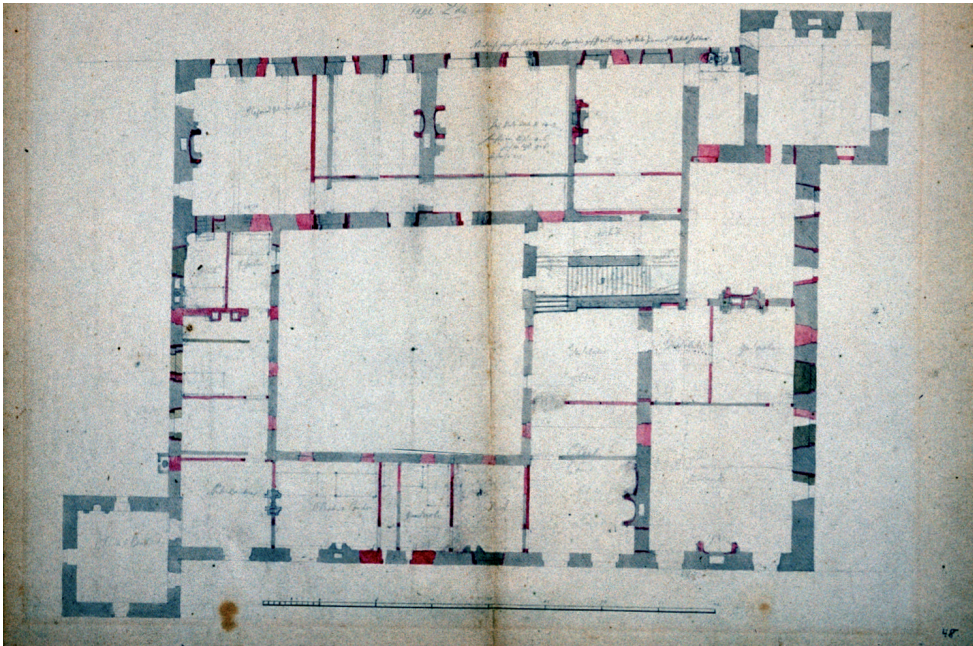
De verbouwing van de eerste bouwhoeve was, als gezegd, voor de zomer van 1734 afgerond. In deze fase was ook al begonnen met de verbouwing van het herenhuis. Deze bestond naast het restaureren van muurwerk uit een modernisering, misschien tevens verplaatsing van de keuken. Deze beslaat het souterrain en de begane grond op de zuidoostelijke hoek. Op 24 maart 1734 schrijft Brauman: “faß möglich laße die Kellerkuche unternehmen zu welchem Endt geliebtes Gott ahm Montag mit Hr. Couven nacher Neubourg fahren werde”.⁴²

Nieuwe vensters

De ingrepen van Couven zijn van grote invloed geweest op de uiterlijke verschijning van het herenhuis en op de verdeling en ontsluiting van de binnenruimten. Van grote betekenis is de vervanging geweest van de oude vensters. Deze stamden wellicht nog uit de tijd, eind zestiende eeuw, dat Neubourg in renaissancestijl was herbouwd.⁴³ De vermoedelijke kruisen- en tweelichtvensters uit die tijd maakten plaats voor ruimere exemplaren met vensterglas van een groter oppervlak.⁴⁴ De nieuwe ramen werden zoveel mogelijk symmetrisch gepositioneerd. Op 9 december 1733 schrijft Brauman:

“Her Couven ist annoch in der Arbeith und wirdt schwerlich von Weijhnachten damit fertig werden. Beikommenden Riß der Finsterrahmen hatt selbiger mir zugestellt damit selbiger von seiner Exc. approbirt oder geändert werden mögte, welchem nechst können selbige alßo forth in Arbeith genohmen werden, damit die Steinhawere und Schreiner zu gleicher Zeit fertig seijn mögen”.⁴⁵

De ontwerptekeningen van de vensters zijn niet bewaard gebleven.⁴⁶ Waarschijnlijk dienden ze de handwerkslieden tot voorbeeld en werden ze op de bouwplaats ‘verbruikt’.⁴⁷ Van het nieuwe vensterplan zal waarschijnlijk tevens een opstandtekening hebben bestaan, maar ook die is er niet meer. Enkel een door Couven gemaakte plattegrond van de tweede verdieping laat zien hoe getracht werd de verdeling van de vensters te wijzigen en in een symmetrisch ‘raster’ te voegen.⁴⁸ Een bewaard kostenoverzicht over de ‘1734 am Schloß Neubourg vorzunehmende Reparationen’ maakt duidelijk dat de waarschijnlijk door steenhouwer André Beck geleverde ‘70 Finstere von Hawstein’ een aanzienlijke uitgavepost van de verbouwing uitmaakten.⁴⁹ Over het werk en de daaruit voortvloeiende kosten informeerde Couven Plettenberg in zijn bestek:

Plattegrond van de tweede verdieping van Neubourg door Johann Joseph Couven. De kleuren zijn versterkt. Suermondt-Ludwig-Museum Aachen, CBK 48. Foto Wolfgang von Gliszczyński.

“Der Mawrmeister hat sich für jede Fenster außzubrechen, herbrechen, neue einzusetzen, unndt zwischen findliche alte Fenstern so nicht in der Symetrie stehen dabei zu zumawren, und also nur auff die new eingesetzte zu rechnen ad 5 Rhtr. [Reichstaler] courant verdingen laßen, ein gleiches Hr. General Graff von Hatzfeldt ahn sein Landguth Palland auch zahlt hatt”.⁵⁰

Met de meester-metselaar was overeengekomen dat hij één louis d’or per ingezet venster kreeg. De vergoeding voor het inzetten van de volgende vensters zou in dagloon worden uitbetaald. Brauman constateerde evenwel dat “von der Zeith daß er in Taglohn arbeitet seint keine Fenstern mehr eingesetzt worden”.⁵¹

Het valt niet aan te nemen dat de vensters na de verbouwing van 1733-1735 nog vervangen zijn. Opvallend is dat de vensteromlijstingen met hun wigvormige sluitstenen en ‘oren’ geen overeenkomsten tonen met ander werk van Schlaun of Couven.⁵² De venstervorm doet eerder denken aan het werk van de Akense bouwmeester Laurenz Mefferdatis (1677-1748).⁵³ Evenwel kan een deelname van Mefferdatis aan de verbouwing van 1733-1735 niet worden aangetoond. Wellicht dat het besluit om deze wat ouderwetse venstervorm toe te passen werd ingegeven door enkele reeds eerder aangebrachte vensters. Die zouden uit kos-

tenoverwegingen dan niet zijn verwijderd, maar de nieuwe vensters juist tot voorbeeld hebben gediend.⁵⁴ Deze ‘voorbeeld-vensters’ zijn wellicht ingezet na de aankoop in 1716 van Neubourg door Johann Adam Klermond. Er zijn sterke aanwijzingen dat hij Neubourg heeft laten verbouwen. Het is goed mogelijk dat dit dan onder leiding van Mefferdatis is gebeurd. Hij had immers meer voor Klermond gewerkt.⁵⁶

Verder kan bij de keuze voor een wat ouderwetse venstervorm de overweging een rol hebben gespeeld om aansluiting te vinden op het traditionele verschijningsbeeld van de kastelen in het Maas-Rijngebied met hun sluitsteenvensters.⁵⁷

Het herenhuis kende vooral in de oudste delen van de zuidelijke en westelijke vleugels een onregelmatige verdeling van de vensters, zoals de aan Schlaun toegeschreven plattegrond van de begane grond laat zien. Het grondplan van Couven van de tweede verdieping toont in een grijze kleur de bestaande toestand. In rood worden de noodzakelijk geachte veranderingen aangegeven. De beoogde symmetrie van de vensters vereiste enerzijds dat de bestaande openingen werden veranderd of zelfs dichtgemetseld, en anderzijds dat muurwerk werd gesloopt voor het inzetten van nieuwe vensters.

De nieuwe vensterverdeling had niet alleen een effect op het exterieur van het herenhuis, maar ook op de binnenruimten. Couven was zich ervan bewust was dat die uitwerking niet enkel gunstig hoefde uit te pakken, zoals blijkt uit zijn voorstel om op de bel-etage in drie vertrekken een plafond onder de balken aan te leggen. Op sommige balken viel namelijk door de nieuwe, grotere vensters te veel licht, hetgeen storend werkte. Dienaangaande schreef Brauman aan Plettenberg:

“Indehm in der Hauptetage im Eckzimmer und beijde andere anliegende Zimmeren die Bälck in keiner gleicher Zertheilung ligen auch beij jetziger Herbrechung deren Fensteren die mehriste in dießen Zimmern uber daß Licht deren Fenstern zu ligen kommen so wirdt von Hr. Couven angefragt, ob nicht beßer seije diße dreij Zimmern zu pladformiren unter das Gebälck welches mit halbe tropffe [balk] dicke und Stickholtzer [‘dwarsstokken tussen de balken’, te vergelijken met de vlechtstokken in de ‘ramen’ van vakwerk] leicht geschehen könnte”.⁵⁸

Plettenberg gaf dit voorstel zijn “placet es seije dan das es gahr zu viele kosten würde”. Wat het werk aan de vensters betreft, schrijft Couven in zijn bestek:

“daß in dem Corp de logis erfordert werden: 10 Souterrains Fenster, wovon schon 8 gesetzet seindt, 4 alwohe die itzige Küche ist undt im Nebenzimmer deren Bedienten, 11 in die 2te Etage, 11 in die 3te Etage, 2 alwohe die Nebentreppe zu stehen kommet, 6 auff die innerliche Cour ahm Corp de logis fur die dreij Etagen”.⁵⁹

Neubourg vanuit het zuidoosten in 1917. De restanten van de geschilderde schijnvensters zijn nog duidelijk herkenbaar. Let op het hoogteverschil van het terrein tussen zuid- en noordzijde. Foto C. Steenbergh. RCE.

In de vensters werd ‘franße geschniten Glaß’ ingezet, dat vanwege zijn transparantie bijzonder gewaardeerd werd.⁶⁰ De oostelijke vier traveeën van de zuidelijke vleugel kregen op de begane grond waarschijnlijk geen vensters. Hierachter bevindt zich de bovenste helft van de twee bouwlagen hoge keuken. Het onderste deel van de keuken beslaat het souterrain, dat aan de zuidelijke kant van het herenhuis ruim uitsteekt boven het maaiveld, in tegenstelling tot het souterrain aan de noordelijke kant. Deze ongelijkheid wordt verklaard door het verschil in terreinhoogte tussen de noord- en de zuidkant van het herenhuis.⁶¹ De vensters van het souterrain vormen de voornaamste lichtbron voor de keuken, samen met een groot venster en twee kleine ovale vensters op de begane grond aan de kopse zijde. Vermoedelijk kregen de oostelijke vier traveeën van de zuidelijke vleugel op de begane grond elk een geschilderd schijnvenster. Op die manier werd getracht de gevel een harmonisch aanzien te geven.

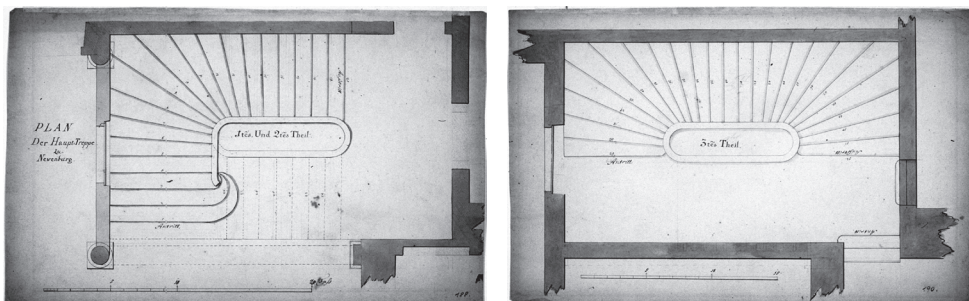
De plattegrond van Couven maakt duidelijk dat bij het streven naar een regelmatige verdeling van de vensters rekening moest worden gehouden met bestaande tussenmuren waarin de rookkanalen waren verwerkt en met de verdeling van de binnenruimten. Een oplossing zocht Couven in het verplaatsen van tussenwanden. In het bijzonder de zuidvleugel, waarvan de vroege bouwfase uit het dikke muurwerk valt af te lezen en waar zich grote, representatieve vertrekken bevonden (gelegen boven vergelijkbaar grote ruimten op de begane grond), bemoeilijkte een regelmatige ritmiek van de vensters. Vandaar dat Couven op het ontwerp met potlood aantekende “NB diese Fenster können nicht in Symmetrie gesetzt wegen daß unter Zimmer des Blafond halber”. De beperkingen die de bestaande bouwmassa oplegde verhinderde een perfecte symmetrische verdeling van de nieuwe ven-

sters, maar toch valt dit nauwelijks op. De gelijkmatige vensterhoogten op elke verdieping en de verticale rangschikking over de verdiepingen zorgen voor een evenwichtig beeld.

Opvallend is de wijziging die Couven in de noordvleugel heeft doorgevoerd. De verdeling van de vensters heeft hij hier veranderd door twee openingen dicht te maken en twee nieuwe aan te brengen, zodat boven de in de plattegrond van Schlaun duidelijk herkenbare onderdoorgang een venster de middenas vormt, met ter rechterzijde vier vensters en ter linkerzijde drie vensters plus het venster van de kleine toren, zodat deze toren visueel geïntegreerd werd in het totaalbeeld van de façade.⁶²

Een nieuwe trap

De vensteropeningen van de tweede verdieping aan de zijde van de binnencour werden door Couven grotendeels dichtgezet. Een uitzondering vormde het deel van de westvleugel waarachter de representatieve trap lag, de belangrijkste verbinding tussen de begane grond en de eerste en tweede verdieping. Deze trap ontving volgens de plattegrond in elk geval op de tweede verdieping licht van twee vensters. De positie van de trap komt overeen met die van de trap op de plattegrond van Schlaun. Couven heeft een ontwerp voor een nieuwe trap gemaakt. Twee ontwerptekeningen zijn bewaard gebleven, waarvan één met het opschrift 'Plan der Haupt-Treppe zu Newenburg'.⁶³ Anders dan op de plattegrond valt het licht nu door één centraal venster naar binnen. Bijgevolg moesten de bestaande vensters worden dichtgezet. De looprichting van de trap verschilt van die van zijn voorganger. De eerste trede is 90 graden gedraaid ten opzichte van de oude situatie. Het ontwerp toont als '1tes und 2tes Theil' een rond een trapgat aangelegde trap, onderbroken door een overloop. De uiteinden van de eerste twee treden van de trapdelen krommen zich rond een zijstuk. De eerste twintig treden, op het ontwerp genummerd 1 tot en met 20, leiden naar de eerste etage. De overloop draagt nummer 21. Aangezien de eerste verdieping hoger is dan de begane grond, zijn hier acht extra treden (nrs. 22 t/m 28) nodig om het begin van de trap

Links het ontwerp van J.J. Couven voor de trap naar de eerste en tweede verdieping van het herenhuis. Rechts het ontwerp van J.J. Couven voor de trap naar de derde verdieping van het herenhuis. Suermondt-Ludwig-Museum Aachen, CBK 188 en 190. Foto Wolfgang von Gliszczyński.

richting tweede verdieping ('3tes Theil', beginnend met trede nummer 29) te bereiken.⁶⁴ Het is niet duidelijk of het ontwerp van Couven is uitgevoerd. In de negentiende eeuw is de westvleugel namelijk ingrijpend verbouwd.

Ook in de kelder en wellicht ook de in hoektorens werden nieuwe trappen aangelegd. Brauman schrijft in september 1734:

"Anlangt die steinere Stiege in der Kellerkuchen welche Meister Arnoldt Ormes von Bonn in Gegenwarth des Hr. Canonici Horst kritisiren wollen ist meines Erachtens wohl angelegt, und zweiffle nicht selbige werde von Ew. hochgräffl. Excellenz approbirt werden, die ubrige holtzerne Stiegen hatt Meister Arnoldt nach gegebenen Riß selbst verfertigen laßen, und seint selbige gahr wohl angelegt und reussirt, und sonsten hatt Her Couven welchem pro Honorario 20 Rhtr. gegen Schein geben anders nichts anlegen laßen, als was Ew. Excellenz selbst befohlen und guth befunden haben".⁶⁵

Blijkbaar was Ormes de onderschikte van Couven, aan de hand van wiens tekeningen hij moest werken. Dit schijnt hem niet naar de zin te zijn geweest, want hij probeert Couven in diskrediet te brengen. Brauman schrijft:

"daß dem Zimmermeistern von Bonn deßen Schreiben hiebei zuruckcombt laut mit ihme abgehaltener Rechnung annoch 653 Rhtr p. 80 ald. restiren. In dießem Restant seint auch einbegriffen die zu Neubourg verfertigte vier Stiegen und vorm Jahr geliebte 1900 Stuck Dännenbordt. Was sonsten der dahier unbekänt- und nicht anzutreffender Architecque Carpentier gegen und wieder Hr. Couven geschrieben solches ist lauter Mißgunst, gestalten Hr. Couven und ich anders nichts exequiren laßen, alß was seine hochgräffl. Excellenz selbst befohlen und gut gefunden haben".⁶⁶

In zijn bestek benoemt Couven nog andere uit te voeren werkzaamheden, zoals het verplaatsen en vervaardigen van de deuren.⁶⁷

In ongenade

Reeds in begin van het jaar 1735 lijkt Couven minder prominent bij de bouwwerkzaamheden te zijn betrokken. Mogelijk was het werk rond die tijd zo ver gevorderd dat voor het toezicht geen architect meer nodig werd geacht, maar het heeft er eer de schijn van dat Couven op een gegeven moment in ongenade is gevallen, en dat dit de reden voor zijn afwezigheid op de bouwplaats is geweest. In juli 1734 was er nog geen vuiltje aan de lucht. Op een vraag van Brauman in diens notitie "ob dem Hr. Couven zu Encouragierung annoch etwas zu geben seije?" had Plettenberg geantwoord: "Es wolle d' Hr. Burgemeister nache

seinem Guthbefinden ihm geben und ihm in seiner Arbeit zu encuragiren da ich ohn dehm mit ihm vollkommen zufrieden bin”.⁶⁸ De goede verstandhouding raakte in het vervolg van het project echter verstoord. Couven werd verweten dat hij zonder ruggespraak in het bouwproces had ingegrepen en reeds geaccordeerde ontwerpen had veranderd. Brauman gaf in december 1734 lucht aan zijn ergernis:

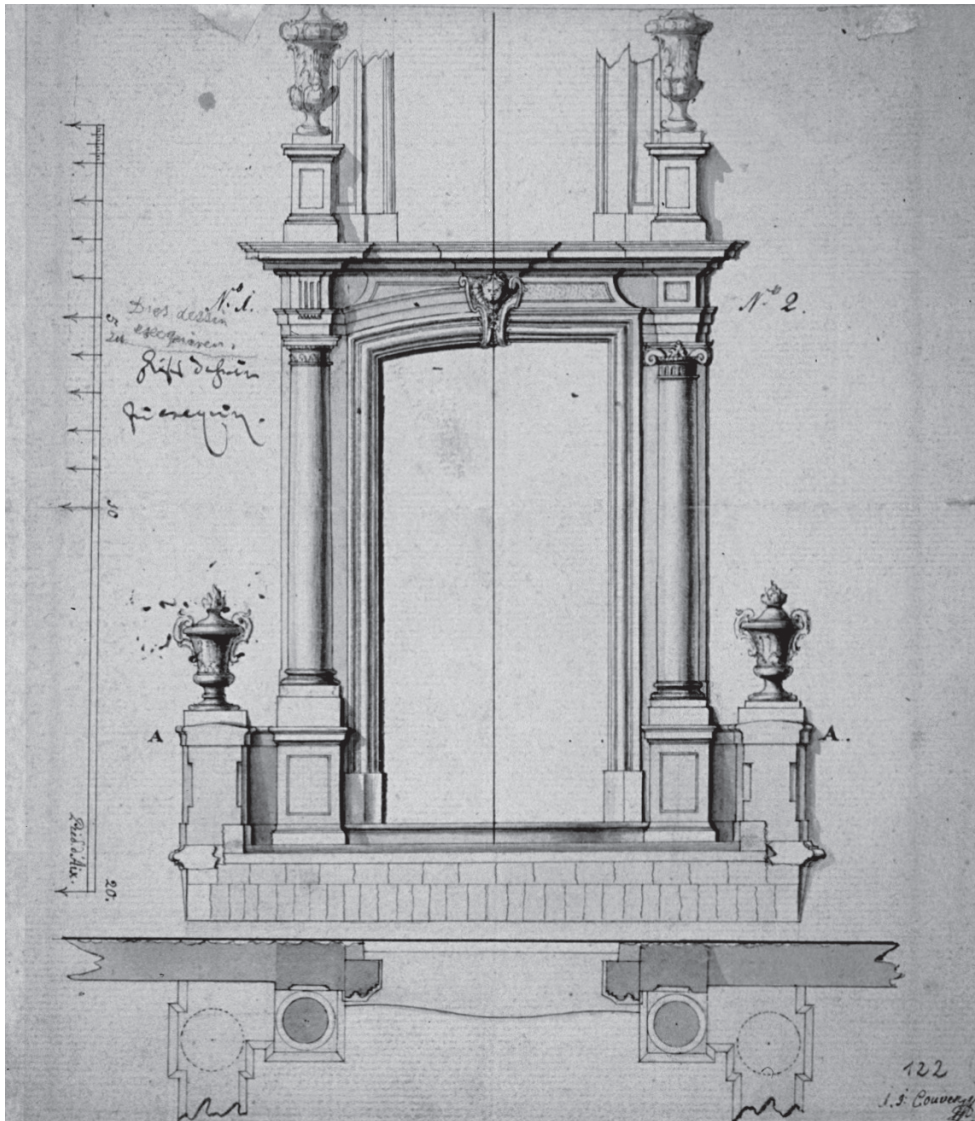
“Das sonsten Hr. Couven ein gewaltiger Draumer seije, solches hab den gantzen Sommer hindurch mit hochstem Verdruß zusehen mußen, und kan ich nicht begreifen daß Sibille, Beltzmeijer oder Hendrich ahn seine gemachte Fehler oder Veränderungen in den approbirten ersteren Riß die geringste Ursache geben haben solten. Ew. hochgrafl. Exc. wollen dem Couven nachtrucklich anbefehlen einem jeden Meistern die Riße seiner Arbeith zu zustellen, so kan man ins kunfftigh sehen, wer die Veränderungen gemacht, und Schuldt habe”.⁶⁹

Welke wijzigingen Couven had doorgevoerd valt uit de brieven niet op te maken, maar ze lijken hoe dan ook nadelig te hebben uitgepakt. Volgens Brauman probeerde Couven de schuld af te schuiven op huishoudster Sibille, rentmeester Beltzmeijer en tuinman Hendrich Schrieber.⁷⁰ Op 8 januari 1735 haalt Brauman nog uit naar Couven, die hij de laatste tijd niet persoonlijk had kunnen spreken, omdat die zich in Keulen ophield.⁷¹ Brauman verwijt Couven onverantwoordelijk handelen:

“Dem Hern Couven welchen seither seiner Ruckreijße von Collen annoch nicht gesprochen werde den Inhalt seine Ew. Exc. gnädig. Schreiben vorleßen, und wan er dehm nicht nachkommen wilt, so dörrfte man ohn ihme schon zu recht kommen, und faß er seine begangene Fehler auff Beltzmeijer oder Hendrich legen will so seint hiebei keine andere Absichten, alß sich ein jährliches Gehalt nebst der freijer Wohnung mit Fraw und Kindt auffm Schloß Neubourg zu besorgen, welches er mir in vorigen Sommer, wan ihme uber ein und anders zu rede gestelt, nicht undeutlich zu verstehen gabe. Dem Tauben ist aber nicht guth zu predigen, und wan er die nothige Riße von sich gibt so seint dhaßige Leuthe und Meistere gnugsamb im Standt selbige zu exequiren, gleich wie vorhin bereits geschehen ist”.⁷²

Een representatieve toegang

De laatste keer dat Brauman zich in een brief aan Plettenberg over Couven uitlaat, is 19 januari 1735. Hij schrijft: “Mit Hr. Couven werde das nöthige abreden und Ew. hochgrafl. Excellenz untertänig berichten”.⁷³ Waarschijnlijk is precies gebeurd wat Brauman in de brief van 8 januari had voorgesteld. Couven werd wel nog belast met het maken van ontwerpen, maar niet meer met de uitvoering van de werkzaamheden. Vermoedelijk verliet men zich hierbij op meester-metselaar en ‘Baw-inspector’ Paulus Klausener.

Ontwerp van J.J. Couven voor een nieuwe entree van het herenhuis. Suermondt-Ludwig-Museum Aachen, CBK 122. Foto Wolfgang von Gliszczynski.

Het vermoeden dat Couven wel nog als ontwerpend architect bij de verbouwing van Neubourg betrokken bleef, wordt door een combinatie van gegevens gevoed. Op 25 mei 1735 maakt Brauman in een brief aan Plettenberg melding van een nieuwe hoofdtoegang aan de noordzijde van het herenhuis. Hij heeft het over twee ontwerpvarianten die Plettenberg zijn toegestuurd. Brauman vraagt een van beide varianten te kiezen:

“daß die Entrée ahm Schloß Neubourg auff dem Feus des von Ew. hochgräffl. Excellenz gnäd. approbirten Plan verändert werden solle, alß schließe hochdero-
selben untertänig hiebei zweij Dessesins obgenannter Entree Thur, samb die Balcon
Fenster und was von denen Luttigischen Steinhaweren dafür gefordert wirdt. Ew.
hochgräffl. Excellenz belieben dißem nach eins daruber zu choisiren, und mir dero
gnädigen Befehl darab zukommen zu laßen, damit die Steinhawersarbeith vorge-
nommen, und die neue Bruck samb Entrée annoch vorm Herbst verfertiget und ein-
gesetzt werden möge”.⁷⁴

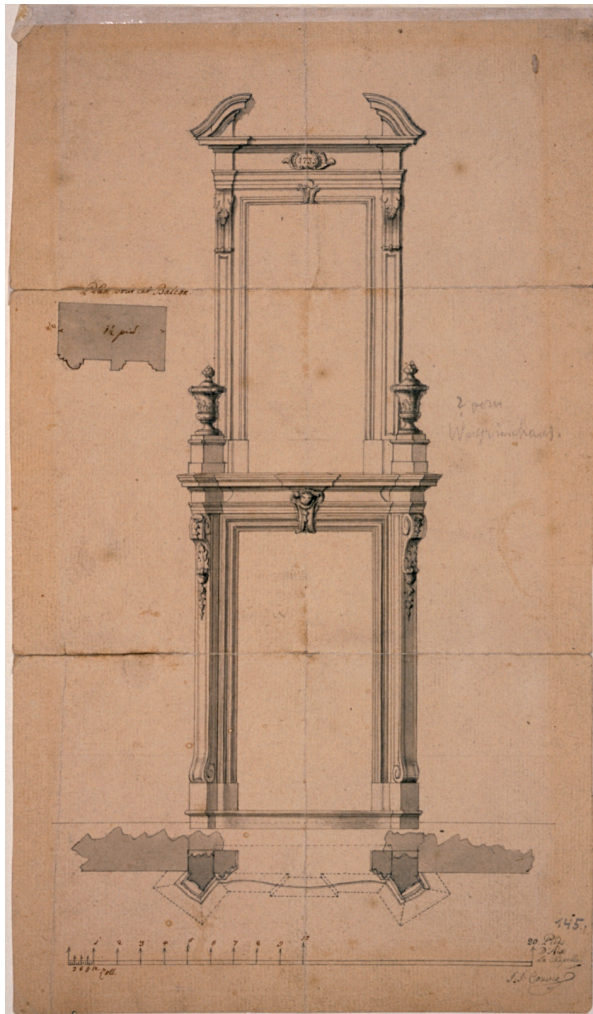
Begin juli 1735 kon Brauman Plettenberg mededelen: “Das Bawweßen zu Neubourg avan-
cirt allgemach und werde den choisirten Dessen der Entree Theur und Balcon ahm Schloß
Neubourg ins Werck setzen laßen”.⁷⁵

Zijn ideeën over het portaal had Couven reeds in het bestek uit het voorjaar van 1734 ont-
vouwd:

“Ahm Platz deß Thors eine so breite Dhür oder Pforte an zu legen zum Haubt Entrée
kan nicht sein, indeme nach die Höhe der Etage die Breite nach Proportion gefucht
muß werden unndt beiß diesem Fall hernegst die Haubtdhür nicht uber 6 Schuhe
Breite haben kan; die Brücke aber wirdt so breith genohmen, alß die itzige auch
ist”.⁷⁶

Couven gaf dus te kennen dat de breedte van de oude poort disproportioneel zou zijn
voor een deur.⁷⁷ De onderdoorgang zoals die op de plattegrond van Schlaun staat inge-
tekend was zo breed dat er een koets doorheen kon. Blijkbaar hechte Plettenberg meer
aan een representatieve ingang van het herenhuis dan aan het comfort dat zo’n door-
gang, met name bij slecht weer, bood. Eertijds kon men met de koets tot op de binnen-
plaats van het herenhuis komen en aan de zijde van de zuilengalerij uitstappen, dus zon-
der nat te worden. Nu konden de koetsen niet verder dan de cour voor het herenhuis
komen. De reden om in de eerste bouwhoeve twee remises onder te brengen staat hier-
mee wellicht in verband.

Het ontwerp van Couven voor het nieuwe ingangsportaal is bewaard gebleven.⁷⁸ De te-
kening heeft geen opschrift dat naar Neubourg verwijst, maar het lijdt geen twijfel dat het
hier betrekking op heeft. Aan de linkerkant van de tekening heeft Plettenberg in zijn on-
miskkenbare handschrift geschreven: “Dieses dessein zu exequieren”.⁷⁹ Het gaat om twee
‘halve ontwerpen’. ‘No. 1’ laat de linkerhelft zien van de ene variant, ‘No. 2’ de rechterhelft
van de andere. Aangezien het om symmetrische ontwerpen gaat, volstond het om slechts
één helft te tonen.

Een mogelijk alternatief ontwerp van J. J. Couven voor een nieuwe entree van het herenhuis. Suermondt-Ludwig-Museum Aachen, CBK 145. Foto Wolfgang von Gliszczyński.

Het met 'J. J. Couven' gesig-
neerde ontwerp toont een door
zuilen geflankeerde ingangs-
portaal met balkon. De ingete-
kende schaal, in 'Pieds d'Aix',
duidt op een portaalhoogte van
15 voet en één duim (bijna 4,40
meter). Boven een, in het ont-
werp roze gewassen, fundamen-
t verheft zich een portaal, met aan
weerszijden eveneens roze ge-
laveerde postamenten, bedoeld
voor siervazen. De sokkels van
de zuilen zijn elk twee voet hoog.
Rechts op een lage plint een zuil
met een basement en een Ionisch
kapiteel, links op een wat hogere
plint een zuil met een basement
en een eenvoudig Dorisch kapi-
teel. De grondtekening laat de
trapsgewijze overgang zien tus-
sen de postamenten met de sier-

vazen, de zuilen en de rijk geprofileerde portaalomlijsting. Voor de bovendorpel was eveneens
in twee alternatieven voorzien: rechts een rechthoekige variant, links een ontwerp in de vorm
van een segmentboog. In de met voluten versierde sluitsteen bevindt zich een kopje, dat de
overgang naar de kroonlijst markeert. Boven de linkerzuil is een triglief aangebracht. Op de
verkropte kroonlijst rust het balkon, waarvan de omlijsting eveneens door twee postamenten
met siervazen geflankeerd wordt.

Om het herenhuis te bereiken moest via een ophaalbrug een gracht worden overgesto-
ken. Het bakstenen fundament van het portaal vormde het steunpunt voor de brug. De sok-
kels met de siervazen waren wellicht de laatste steunpunten van de brugleuning, hetgeen
valt af te leiden uit de karteling in het grondplan.

Naast de twee alternatieven voor de nieuwe entree van Neubourg heeft Couven wellicht nog een ontwerp hiervoor gemaakt.⁸⁰ Bij dit eveneens met 'J. J. Couven' gesigneerd ontwerp vallen enkele overeenkomsten met die andere tekening op. De hoogte en breedte van de deuropening is gelijk en ook hier accentueert een verkropte kroonlijst met een kopje de overgang naar het balkongedeelte op de verdieping. De stijlen van de balkondeur worden geflankeerd door twee siervazen. De lijst onder het gebroken segment draagt het jaartal '1735'. Dit ontwerp onderscheidt zich niet door de toepassing van zuilen, maar door het gebruik van voluten en verfijnd bladwerk.

Couvens kijk op de zuilenorden

Alleen voor bijzondere bouwprojecten ontwierp Couven portalen met zuilen. Een kwart-eeuw na de verbouwing van Neubourg zou Couven zijn ideeën over het toepassen van de zuilenorden in een geschrift vastleggen. Het manuscript is niet gepubliceerd, ofschoon Couven er een belangrijke rol voor zag weggelegd binnen het onderricht aan jonge architecten. Hij verdiepte zich in de proporties van de vijf klassieke zuilenorden en voegde er nog een zesde orde, 'Teutonica', aan toe.⁸¹ In het didactische werk beschreef Couven onder meer de verhouding van de doorsnede van een zuil tot zijn hoogte, die bij elke orde anders was. De Ionische zuil moest slanker zijn dan de Dorische. Dit was de reden dat hij bij het portaalontwerp voor Neubourg de hoogte van de plint varieerde. Op die manier kon hij de hoogte van de zuil zonder probleem aanpassen. Ook hield Couven zich in zijn geschrift met de ornamentiek bezig. Over de toepassing van een sierelement boven een portaal schreef hij: "der Schlußstein wirdt gerippet, oder nach Belieben nach Bildthawerkunst mit Larven oder einem marianischen oder symbolischen Kopff bearbeitet".⁸²

De relatie tussen Couven, Schlaun en Plettenberg

Johann Joseph Couven heeft door zijn ontwerpen een aanzienlijke invloed gehad op de verbouwing van Neubourg. Welke rol Schlaun bij de verbouwing heeft gespeeld, is niet duidelijk. Waarschijnlijk heeft hij Plettenberg geadviseerd over de ontwerpen van Couven. Plettenberg was een liefhebber en kenner van de schone kunsten en allicht goed in staat om de esthetische kwaliteit van die ontwerpen te beoordelen. Dat hij er zijn goedkeuring aan heeft gegeven zonder ze door zijn 'huisarchitect' Schlaun te laten beoordelen – ook op hun bouwtechnische kwaliteiten – lijkt nochtans onwaarschijnlijk. Vermoedelijk is met de ontwerpen van Couven hetzelfde gebeurd als eerder met die van de schrijnwerker Arnold Ormes. Brauman schreef namelijk: "Zimmermeister Arnoldt Ormes hat die Abriße mit sich auff Bonn genohmen umb dem Hr. Obristen von Schlaun zu überschicken und zweifelte nicht, selbige werden nunmehr seiner hochgräffl. Gnaden ad ratificandum eingeliebert seijn". Tevens zal Schlaun als hij in Wittem was ongetwijfeld een bezoek aan Neubourg

hebben gebracht. Ofschoon de brieven van Brauman, die evenwel niet compleet bewaard gebleven zijn, geen melding maken van de aanwezigheid van Schlaun gedurende de verbouwing, weten we uit het bijvoegsel (bijlage 3) bij de notitie van Brauman van juli 1734 (bijlage 1) dat Schlaun toentertijd in elk geval in Wittem was. De voorstellen van Brauman aan Plettenberg voor de beloning van de werklieden was immers gebaseerd op de adviezen van Schlaun toen die in Wittem was.

Betekenis voor de carrière van Couven

De eervolle opdracht van Plettenberg en de samenwerking met Schlaun zullen Couven ongetwijfeld hebben gestimuleerd. De verbouwing was een uitgelezen kans om zijn vakmanschap te tonen. Dit geldt niet alleen voor de verbouwing van Neubourg, maar ook voor de nieuwbouwprojecten in Eys en Wittem, die onder leiding van Schlaun plaatsvonden. Bij de bouw van de twee kerken en het klooster heeft Schlaun zich laten inspireren door de indrukken die hij tijdens zijn reis naar Italië had opgedaan.⁸³ De projecten in Eys en Wittem waren al aardig op streek toen Couven erbij betrokken raakte. Deze ging, wellicht puur voor zichzelf, met de door Schlaun geconcipeerde plattegrondconcepten aan de slag, zoals blijkt uit vijf bewaarde tekeningen.⁸⁴ Diverse kerkontwerpen van Couven van latere datum geven blijk van de sterke invloed van Schlaun. Zo is het ontwerp voor het koor van het kerkje in Oud-Valkenburg duidelijk geïnspireerd op het ruimtelijke concept van de kerk van Eys.⁸⁵

Wat de samenwerking van Couven en Schlaun betreft is een mededeling van Brauman op 22 april 1735 interessant:

“ermangele nicht die Fundamenten in den Flugel nebst der Antonij Capelle annoch dießen Sommer hinlegen zu laßen, undt Ew. hochgräffl. Excellantz die beijde Riße von Hr. Schlaun und Couven bedachten Capellen und Flugels bei meiner Hinkunfft auff Aachen alsbaldt untertänig einzuschicken”.⁸⁶

Het is niet geheel duidelijk of het om twee afzonderlijke schetstekeningen gaat of om twee tekeningen van een door Couven en Schlaun samen ontworpen kapel. Uit de context van de brief valt niet op te maken voor welke locatie de genoemde kapel en vleugel voorzien waren. Het klooster of het kasteel van Wittem liggen het meest voor de hand. Het is evenmin duidelijk of het ontwerp is uitgevoerd.⁸⁷

Interessant is ook de datum van de brief. In het voorgaande werd, op basis van een aantal mededelingen van Brauman, geconstateerd dat Couven waarschijnlijk vanaf januari 1735 in elk geval niet meer bij de uitvoering van de bouwwerkzaamheden was betrokken,

maar mogelijk wel als ontwerpend architect. Het ontwerp van het nieuwe ingangsportaal op Neubourg leek dit reeds te bevestigen. Ook bovenstaande mededeling van 22 april 1735 wekt die indruk.

Ook een uitgave van rentmeester Beltzmeijer voor het “einsetzen der Haustein Fenstergespan im Ackort durch den Herrn Couven gemacht von d. 6. 8bris biß d. 13. 9bris 1738” laat zien dat Couven een zekere rol bij de werkzaamheden op Neubourg bleef spelen.⁸⁸

Als Couven in 1739 een verzoek bij het Akens stadsbestuur indient om aangesteld te worden als stadarchitect, licht hij zijn kwaliteiten toe door te wijzen op verscheidene projecten. Hij maakt hierin geen gewag van de bouwwerkzaamheden in Eys, Wittem en Neubourg. Misschien omdat het niet primair om zijn eigen ontwerpen gingen, maar om die van Schlaun. Wellicht schuilt de reden echter in de onfortuinlijke wending die de projecten voor hem hebben gekregen. Hij werd immers op een zijspoor gezet. Dit lijkt niet gelegen te hebben aan zijn kwaliteiten als ontwerper, maar eerder aan zijn eigenzinnige karakter.

BIJLAGE 1, 2 en 3⁸⁹

BIJLAGE 1

Antwort und Anfrage 1734 Neubourg betr.

[Brauman aan Plettenberg]

Antwort auff das uberschickte memoriale

Her Rupprecht und Henrich sollen ins kunfftigh die Neubürgische rechnungen formiren und attestiren, demnechst durch Beltzmeier zahlt werden.

Die nöthige handt und spanndiensten auffm Nijswijlre wegh werden so viel alß möglich angeschafft.

Wegen der taglohner besoldung gehet die antwort hiebei und uberschicke mit ersterer postt den statum was Beltzmeijer von mir und hr. Rupprecht empfangen und bleibt das neue vorwerck biß künfftigh jahr zuruckgestellt.

Die sechs erstere sousterrains fensteren hat der maurmeister in taghlohn gemacht, die ubrige aber seint ihme pro stuck at eine louis d'or veraccordirt, die unterfangung aber des schloßes und bei den bascours machet er in taghlohn, worauff Beltzmeijer und Hendrich die obacht haben, und von der zeith daß er in taghlohn arbeitet seint keine fenstern mehr eingesetzt worden.

Es seint dahier forelle gnug in vorrath, aber bei gegenwerthige kriegs conjuncturen dha wenig frembden durch Gulpen paßiren werden keine gefördert, seither acht tägen hatt er annoch etwa 20 pfundt verkauffen können.

Von die in natura nacher Neubourg geliebte capaun seint etlich bei anwesenheit des freijherren Von Beverförde gebraucht worden, und seint die ubrige auff ankunfft seiner hochgräffl. Excellenz auffbehalten worden, nachdem aber wie Beltzmeijer referirt hätte er etliche davon auffm marck nacher Mairicht und Aachen geschickt und keine acht stuber pro stuck dafür bekommen können, alßo seint sie annoch mehrentheils vorrätig, und werde keine in der haushaltung consumirt. Sonsten wirdt alles nunmehr zu geldt gemacht, obwohlen alles gar wohlfeil seijn.

Her Rupprecht hatt mir versprochen seine rechnung einzulieberen.

Untertänige anfrage woruber seiner hochgräffl. Exc. Resolution erwartet wirdt

1° Indehm in der haubtetage im eckzimmer und beide andere anliegende zimmeren die bälck in keiner gleicher zertheilung ligen auch bei jetziger herbrechung derer fensteren die mehriste in dießen zimmern uber daß licht deren fenstern zu ligen kommen so wirdt von hr. Couven angefragt, ob nicht beßer seije diße dreij zimmern zu pladformiren unter das gebälck welches mit halbe tropffe dicke und stickholtzer leicht geschehen könnte.

In kantlijn bijgeschreven: placet es seije dan das es gahr zu viele kosten würde. [NB: waarschinlijk het handschrift van de secretaris van Plettenberg]

2° Im fall seine hochgräffl. Excellenz dießen sommer nicht auff Neubourg kommen solten, ob man nicht die alliege fensteren rundtherumb samb die durchschläge einsetzen und machen laßen könnte indehm die hawsteine vorrätig und mit eigene fuhren alles bestreitet werden kan undt käme man alß dan auff einmahl davon absonderlich weilen der hausgraben anjetzo abgelassen, und beij kunfftiger abbrechung und einsetzung der ubrigen fensteren von newe gereiniget werden muste und getrawe mich ohndehm die erstere und zweijte bruck samb der brustmaur im teich nach der allee zu verfertigen zu laßen, zu verstehen in dießen sommer. In kantlijn bijgeschreven: weilen allem ansehen nach diesen sommer nicht auf Neuborg kommen können so könnten wohl die fenster ringsherum eingesetzt werden gebe aber zu bedencken ob die fenster beij den anfang des hauses solten außgebrochen werden indehm solchen falß die glaser mit fensterrahmen so würden dorten nicht im guten stand noch sein zu nichts employrt werden können, auch große kosten erfordern würde auf einmahl neue verfertigen zu laßen, die durchschläge können sonst allgemacht und die überflußige alß in specie im saal weggenommen werden weilen aber das haus schon voller mobilien währe acht zu geben das keine verlohren gehen oder doch verdorbe werden im guten bewahr anderwärts hingezet würden.

3° Weilen beij der subhastation des jägern Rouillons behaußung in der allee niemandt erschienen, der fahnenschmith [hoefsmid] von Gulpen mir aber heut dafür jährlichs zehen sage 10 species pattacons offeriren laßen, alß bitte mir hieruber seiner hochgräffl. Exc resolution zu communiciren.

In kantlijn bijgeschreven: weilen keiner mehr gebotten kan dafür belassen werden, doch so wenig jahren alß möglich ihnen zu bestatten damit nötigenfalst zu meiner disposition desto früher wider haben könne.

4° Ob die muhle zu Eijs mit strohe oder mit pfannen gedeckt werden solle? Das hundert pfann kostet 4 □ kopff stuck [?].

In kantlijn bijgeschreven: glaube das mit strohe das beste seijn wirdt weilen man deßen selbst habe und ohne dehm diese mühle abgelegt und ins gesicht nicht fellet.

5° Weilen der Hendrich seine arbeits ahm haußgraben fertigh und selbigen mit fassinen (?) auffgesezt hatt, auch die mehreste arbeitsleuthe mit dem erendt occupirt seint alß stehet er umb gnädiger erlaubnus ahn einen tour auff Nordtkirchen und nacher haus acht at zehen tägen machen zu mögen, wie auch ob er ein pferdt von hier aus dahin brauchen möge?

In kantlijn bijgeschreven: es kan der Henrich herüber kommen auch eines pferdtes sich bedienen währe mir lieb wan er den abriß des hauses mitbringen thäte.

6° Ob dem hrn. Couven zu encouragierung annoch etwas zu geben seiße?

In kantlijn bijgeschreven: es wolle d'Hr. burgemeister nache seinem guhtbefinden ihm geben und ihm in seiner arbeit zu encuragiren da ich ohn dehm mit ihm vollkommen zu frieden bin.

Neubourg den 6. Julij 1734
H.F. Brauman

7° ob denen jägern zu vertilgung der caninen und fuchsen pulver und hagel geben werden solle?
In kantlijn bijgeschreven: placet

BIJLAGE 2:

Berichte unterthanig uber die gnadig eingeschickte reflectiones

[Couven aan Plettenberg] Op de achterzijde: Antwort des her Couven wegen das Neubourgeoischen bawweßen 1734 [handschrift Brauman] Linksboven in de marge heeft Von Plettenberg geschreven 4 juni 1734

ad N. 1 mum wie daß die allige fensteren schon verfertiget waren alß die gnadige resolution zu Nordkirchen von Ihre (?) hochgrafl. Excellence bekommen umb nur die fur dieses jahr nöthige verfertigen zu laßen.

2do. daß in dem corp de logis erfordert werden

10 souterrains fensters, wovon schon 8 gesetzt seindt

4 alwohe die itzige küche ist undt im nebenzimmer deren bedienten.

11 in die 2te etage

11 in die 3te etage

2 alwohe die neben treppe zu stehen kommet

6 auff die innerliche cour ahm corp de logis fur die dreij etagen

ad N. 5 tum hat sich der mawrmeister fur jede fenster außzubrechen, herbrechen, newe einzusetzen, unndt zwischen findliche alte fensteren so nicht in der symetrie stehen dabei zu zumawren, und also nur auff die new eingesetzte zu rechnen ad 5 reichtstaler courant verdingen laßen, ein gleiches Hr. general graff von Hatzfeldt ahn sein landguth Palland auch zahlt hatt. In de kantlijn heeft Von Plettenberg geschreven: placet

ad N. 11 allige fenster rahmen durchgehendts größe und kleijnere ahm hauß Newenburg ad. 3 couranten reichtstaler veraccordirt indeme wohlfeijler kein anderer schreiner in Achen selbige machen könne; die alte heraußkommende fenster rahmen sambt glaß vermeine auff die bascour ahn die knechts zimmern zu bedienen.

In de kantlijn heeft Von Plettenberg geschreven: placet

ad. N. 12 werden keine mehrere vorgenommen alß die nöthige, unndt ist darzu auch kein zulangliches druckanes (?) geholtz in vorrath habe auß denen alten gebälck so auß die stallungen hat mußen außgenohmen werden, zur fenster rahmen richelholtz schneijden laßen so viel möglich gewesen, indeme ein solches gewiß drücken (?) und man sich darauff verlaßen kan.

In de kantlijn heeft Von Plettenberg geschreven; *solt kein mehres holtz ...werden in den landen alten .. zu ... dücher holtz wird haben können (??)*

ad N. 13 specificirliche anzahl der doppelte dhüren

Untere etage

1tn ahn die neue capell

2tn gegen die capell uber

3tn 4tn und 5. im saal unter welchen eine blinde

6tn im zimmer hinter den saal

2tn etage so baldt daß erste dheil der hauptstiege hinauffgangen

1tn im corridor vorhaubts welche gibt den entré zum eckzimmer

2tn so man daß zwette dheill der hauptstiege hinauffgangen im vestibul vorhaubts

3tn im selbige vestibul zur lincker handt vorhaubts die entrée dhur zum großen eckzimmer

4tn im selbigen eckzimmer der eingang zum cabinet oder guarderobe welche nur halb solte aufgehen, und im cabinet eine kleine dhur vorstellen

3tn etage

zweij doppelte dhuren; zu jeder seithe deß hauptgangs- oder corridor einen;

facit in toto 12 doppelte dhuren

es befinden sich dergleiche dhüren 8 ahn der zahl

ergo restiren noch zu machen 4 neue so aber in diesem jahr nicht vonnöthen seindt; in deme die alte nur zu versetzen.

ad N. 14 specificirte anzahl der einfache dhüren

Untere etage

1tn ahn dieß itzige conditerie-vorzimmer unter die arcade

2tn ander selbige arcade anderer seithe, alwohe itzo eine doppelte dhür stehet

3tn ahm durchzimmer unter die porte

4tn alwohe itzo die conditerie ist

5tn undt 6tn unter die hauptstiege

7tn auß dem große thurn zur guarderobe

8tn auß die guarderobe im vorzimmer

9tn auß selbigen zimmer zum anderen zimmer

2tn etage so balt man daß erste dheil der haubttreppe hinauffgangen

1tn 2tn 3tn im langen gang oder corridor

4tn auß dem eckzimmer zur guarderobe zu gehen

5tn so man daß 2tn theill der haubttreppe hinauffgangen der eingang zum cabinet oder guarderobe

6tn 7tn und 8tn im zimmer durch daß cabinet zur linckerhandt

9tn im großen thurn zur guarderobe, oder escalier derobé

10tn 11tn die nebenstiege hinauff zur lincker handt

12tn 13tn 14 15 16 17 18tn die nebenstiege hinauff zur rechter handt

Bijlagen bij de verbouwing van Kasteel Neubourg door Johann Joseph Couven

3tn etage

1tn un 2tn auff dem hauptgang, oder corridor

3tn auß dem eckzimmer zur guarderobe

4tn die nebenstiege hinauff ahm thurnzimmer welche von denen alten thüren kan genohmen werden

5tn 6tn und 7tn hauptstiege hinauff ad 3. tritt höher im gang

8tn auff selbige ruheplatz der hauptstiege zur linckerhandt welche auch 2. vortritt in die mawr hatt

9tn auß selbigem zimmer nach den großen thurn

10tn nach die kleine guarderobe oder escalier derobé

11tn auß selbige platz zum nebenzimmer ad 3. tritt niedriger

facit in toto zum gantzen baw 38 einfache dhüren ad 3 □ fuß breit 7 □ fuß hoch

deren neben oder einfache dhüren seind vorrätig so à la moderne nur zweij

ergo restiren noch zu machen für den gantzen baw 36 nebendhüren

ad N. 20 weilen der haußweijer oder graben itzo gereiniget wirdt, alß kan so balt selbiger außgeworffen ist, die brustmawr vorgehohmen werden;

Was die zwette zuchbruck anbelanget, glaube schwerlich, daß selbige beij diese zeith dahn allerhandt schwehre läßt auff- undt abzufahren, kan vorgehohmen werden, welches sich nicht wohl über ein auff schragen so lange zeith formirte holtzerne passage, oder so genante brücke thuen laßet;

Nach gnädiges befehl von Ew. hochgr. Excellence kan die hauptbrücke neben die itzo stehende angelegt werden; so sich sehr füglich thuen laßet;

Ahm platz deß thors eine so breite dhür oder pforte an zu legen zum haupt entrée kan nicht sein, indeme nach die höhe der etage die breite nach proportion gefucht muß werden unndt beij diesem fall hernegst die hauptdhür nicht über 6 schuhe breite haben kan; die brücke aber wirdt so breith genohmen, alß die itzige auch ist;

Waß die garten mawr anlanget: konte solch ohnmaßgeblich anstehen bleiben, undt der garten nur so lang mit ein zaun an selbiger seithe für daß viehe befreijet werden, biß darahn die pilasters sambt stanckett verfertigt würden; wovon mit nechsten nicht ermangelen werde einiges formatt unterthanig überzuschicken damit daß nöthige darzu beij zeithen angeschafft kan werden

die abriße vom hauß Newenburg werde so balt anfangen zu copijren, undt balt-möglichst überschicken;

undt weilen Ew. hochgr. Excellence gnädigst befehlen die glaß-scheiben in denen subterrains kleiner zu nehmen, alß können solche am platz daß 4 scheiben in die breite jedes flügels genohmen, deren 5 angebracht werden, so wirdt jede ad 4 □ zoll breit genaw fallen;

daß in denen Englischen-schubfensters so vom hr. Clermont auffm hauß Newenburg verfertigt worden, befindliches glaß ist Bohemisch glaß undt viel dheurer; daß von Loer [Lohr am Main] aber hingegen starcker, unndt wohlfeijler, aber in etwa feines alß daß ordinaires ahm capuciner-closter; sicherer hr. Baron Von Trips hatt solches sicher anitzo allererst gebracht fur auff sein landtguth zu gebrauchen, selbiger zahlet für solcher größe alß in die große fensteren gebraucht würde prostück 3 creutzer, solches p[ro] fuß reduciret, machet auff jede große fenster ad 9 □ fuß hoch undt 4 □ fuß breite 32 fuß glaß, undt solche fenster hatt 66 glaßscheiben macht nach den preiß von Loer ... reichstaler 2 undt 18 taler [?] oder ungefehr 12 stüber; solte pro Rthl. 11 fuß berechnet werden, thete 3 Rthler weniger 1 fuß solche fenster zu stehen kommen solches ohne bleij zu verstehen.

Jo. Jos. Couven

- Außziehung deren bawkosten waß der newe schaaff- unndt respec. schweinsstallungsbaw wirdt sich ertragen auffm hauß Newenburg

R[eichs]dh[a]l[er] Güld[en] S[tuber]

Außwerffung deren fundamenten

allige hieher nöthige fundamenten außzuwerffen, rechnen 6 [R]
 Von Plettenberg heeft in de kantlijn geschreven: *diese wirdt ... damit kann bestreiden werden*
 (??)

ahn mawrwerck

daß alliges maurwerck haltet 84 ruthen, und 194 fuß die ruthe mit bier, undt
 verputzung ad 13 12 st[u]b[er] (?) spe. 192 [R] 7 [G] 3 [S]
 für steinmandelen, schupkahren und kalckfaßer 5 [R]

hawstein

allige nöthige hawstein zu fensteren undt thüren zu diesen baw seindt auß denen alten außzu-
 brechende fensteren und thüren am hauß Newenburg vorrätig, außserhalb daß selbige
 hernewert, undt etwa herarbeitet müßen werden stelle also fur ein steinhawer ahn taglohn 30 [R]

Zipperstein [= steen uit Sibbe, ofwel mergel]

für die eckstein, oder einfaßungen, undt dachgesimßer wie dan die mawr an die straße zu
 bedecken, werden erfordert 36 blöck, der block ad. 1 schill[ing] specif. facit 6 [R]
 für die fundamenten am waßer rechene ad 45 blöck 7 [R] 4 [G] 3 [S]
 für der fuß listwerck auß zu arbeiten rechene 7 □ stuber seindt in toto 528 fuß facit 66 [R]
 Von Plettenberg heeft in de kantlijn geschreven: *werden die zuführ deren eckstein in Zip oder*
Mergraten neben eigenstendig hiebeij mit schup kårren werden (??)

Bijlagen bij de verbouwing van Kasteel Neubourg door Johann Joseph Couven

Zimmermans arbeit

es seindt zu diesem gebaw vonnöthen 22 bälck undt 23 bochwercker [?] zum dachwerck, zu diese bochwercker alles nöthiges grobes gehölz, sambt denen 22 balcken wirdt sich belauffen lauth accord 397 [R] 3 [G]

710 [R] 6 [G]

Transport 710 [R] 6 [G]

jedes bochwerck [?] ein zu arbeiten, undt auff zu richten ad 5 Rthl arbeitslohn facit 115 [R]
eine kleine treppe mit holtz unndt arbeitslohn 8 [R]
alle reijwändt [vakwerk (?)] zu machen, an arbeitslohn 10 [R]
Von Plettenberg heeft eronder geschreven: *den försterman werde in diesem jahr mit diesen ... mit können so wird fertig werden wegen abgang der führen hilfen fals konte dies eigenstendig wird oder gantzen oder zu theil (??)*

Beschuß

für den beschuß seindt vonnöthen 3042 fuß troffen, d[en] fuß p[ro] 10 bauschen gerechnet facit 94 [R]
dannenborth 506 daß 100 ad 14 Rthl 71 [R]
bünenägel [?] 12144 daß 100 ad 4 st[uber] 9 [R]
den beschuß zu machen 17 [R]
4 dachfensteren, jede gantz verfertiget 4 Rthl. 16 [R]
Von Plettenberg heeft eronder geschreven: ... (??)

Leijendecker

das dach zu latzen werden erfordert 950 dannenborth, daß 100 ad 14 Rthl 133 [R]
14250 latznägel daß 1000 ad 4 märck 10 [R] 4 [G] 3 [S]
maasleijen auff die ruthe 1800 seindt 33 □ ruthe facit 60300 leijen, daß 1000 ad 22 schill. (?) species 287 [R] 6 [G]
dreij nägel pro leij wegen brechen, und brauchen gerechnet facit 180900, daß 1000 ad 4 guld[en] 80 [R]
die ruthe zu decken 1 □ rhdl od[er] 9 schill species 50 [R]
fur bleij uber die wirs und keelen [?] rechne 50 [R]
Von Plettenberg heeft eronder geschreven: ... (??)

Schmitt

die 22 ankeren, jeder ad 1 Rthl 22 [R]
jeder anker 6 anker-nägel daß stuck 2 bausch [?] 7 [G] 2 [S]
eiserne doumen zum beschuß 70 stuck, jed. ad 3 stuber 3 [R] 4 [G] 3 [S]
dhürgehänger, schalden, und dhürblader 12 [R]
Von Plettenberg heeft eronder geschreven: ... (??)
Summa courant reichstaler 1700 [R] 1 [G] 2 [S]
Jo. Jos. Couven

- Außziehung der bawkosten waß sich die brustmawr umb den haußweijer ahn die neue entree bascour biß ahn die itzige erste fallbruck erlauffen wirdt

mawrwerck

die brustmawr, so vom newen schaaß- unndt schweinstalls-bascour ihren anfang nimbt, und den haußweijer herumb biß ahn die erste itzige falbruck sich erstrecken wirdt und ad 3 fuß hoch über daß pavée der bascour haltet ahn ruthen maaß sambt fundament, in toto 49 ruthen undt 165 □ fuß die ruthe ad 12 st[u]b[er] (?) gerechnet 99 [R] 3 [S]

In de kantlijn heeft Von Plettenberg geschreven: *dieses kan in diesem jahr wenigst über dies ... so und den niveau der bascour gleich gemacht werden.*

cipperstein

unten wirdt mit cipperstein gearbeitet biß 2 fuß hoch über waßer demnegst □ fuß hoch mit backstein und $\frac{3}{4}$ fuß hoch mit cipperstein alternativment biß über daß pflaster, alwohe die brustmawr von backstein en panneaux, und mit zipperstein bedecket werde. Warzu vonnöthen 298 cipperblöck, jeder block ad 1 schill. species facit courante 49 [R] 4 [S]

kalck

es seindt hierzu 56 kahren kalck vonnöthen 1 Rthl pro kahr 56 [R]
die alte mawr an die fallbruck so im weijer stehet, abzubrechen und zu raumen selbe ist 105 fuß lang 14 fuß hoch 2 □ fuß dick facit 14 ruthen 91 fuß rechne die halbscheidt für abbrechen alß auf zu mauren 14 [R]

die brustmawr am graben warauff daß stanckett zwischen pilastren solte zustehen kommen wurde ad 3 fuß hoch über erden rechne ad 4 fuß dieff das fundament undt ist lang 180 fuß undt durchgehends wegen absätz deren panneaux ad 2 fuß dick facit ruthen 9 undt 216 fuß die ruthe ad 12 sch. 19 [R] 3 [S]

In de kantlijn heeft Von Plettenberg geschreven: *zu überlegen von hr. Braum[an] und hr. Couven ob man mehr als das fundament machen wollen in dem ... die pilaster dennoch nit können in diesem jahr gesetzt werden (??)*

Zipperstein zu decken

werden 15 blöck erfordert für die deckliste jeder block ad 1 schill. species 2 [R] 3 [S]
facit in summa courante Rhdl 241 [R] 1 [S]

Jo. Jos. Couven

In hieher gehorige neue bogenbrücke ad 3 bogen weith ertraget sich an materialien und arbeitslohn ad Rthl I 70

In de kantlijn heeft Von Plettenberg geschreven: *mit der newen brücken zu den bascour sol nun erstens gemacht werden in den ... die erste zugbrücke zu machen welche doch sehr ruinos.*

- Glaß und bleij für die fensteren alle ahm hauß zu Newenburg

Bijlagen bij de verbouwing van Kasteel Neubourg door Johann Joseph Couven

8 souterrains fensteren, jede 17 □ fuß glaß
undt weilen die windtruhten im bleij selbst verarbeitet, stelle 7 fuß ad 1 courante[n] Rthl
facit fur diese 8 fensteren an bleij und glaß 20 [R]

4 fensteren ad 8 fuß hoch breit 4 □ fuß, haltet dergleiche fenster 28 fuß glaß, 7 fuß ad 1
couranten Rthl facit fur diese 4 fensteren 16 [R]

16 fensteren werden in die dritte etage erfordert
am gantzen baw des haußes zu Newenburg dergleichen fensteren seindt
7 □ fuß hoch und 4 □ fuß breit, solche fensteren halten 25 fuß glaß ad 7 fuß
fur 1 Rthl facit fur die 16 fensteren 57 [R] 1[G] 1 [S]

40 fensteren im gantzen baw vonnöthen ad 9 □ fuß hoch und 4 □ fuß breit,
dergleiche fenster hatt 34 fuß inhalt an glaß undt bleij, ad 7 fuß für 1 Rthl facit
für jede fenster 4 Rthl 7 guld[en] 5 s[tuber] facit zusammen für
die 40 fensteren 194 [R] 2 [G] 2 [S]

facit courante Rthl 287 [R] 3 [G] 3 [S]

Jo. Jos. Couven

Daaronder heeft Von Plettenberg geschreven: *pro memoria was angehet die größe deren
scheiben damit bin schon zufrieden, allein dünkt mich das in den souterrains als noch sie leicht
brechen und imgleich eine beständigen ... vonnöthen haben wohl besser wäre kleiner scheiben
zu nehmen in den wan ein grose scheibe bricht die unterhaltung (?) allzeit kostbahr ... den
müste auch der preis in kleinen scheiben ... sein als in größen dahier werden noch beyligenden
model dengleichen scheiben ad 12 ...für einen ein grose also der hr. Couven ...
reflectionen und nicht die ... seinen gedanken zukommen lassen ...zu berichten ob das glas von
Loer theurer ...als das ordinaire so zu Achen zu finden (?) ... welches am kloster gebracht (?) ist
jetzt ... das haus (?) Neubourg sich befindet in den von diese sonsten geht gnug ist werde ich
so viel fenster in diesem jahr mit ... glas mit nothig können zulassen in den mi ... glas ... zu machen (??)*

BIJLAGE 3:

[tussengevoegd blad bij bijlage 1]

Specification von handtwercksleüte unndt handtlänger so am herrschafttlichen schloß Neuburg arbeiten im monath junij 1734. Was ein jeglicher täglich zu lohn hatt welches ist vom herren obristen Von Schlaun accordiret worden auffm hochgräffl. Schloß Wittem undt noch continuiret wird.

1. an den zimmermeister Miß Paffen [?] tägl. 23 [stuber]
an die 5 knechten oder gesellen a tag 18
In de kantlijn heeft Von Plettenberg geschreven: *es habe dahier der meister 20 st täglich undt die gesellen 15 ob nicht für selbige preis dies orten auch zu haben wären (??)*
2. an die schreiner 4 persohnen jeden a tag 20
In de kantlijn heeft Von Plettenberg geschreven: *handleute der meister wie oben und mit den zimmerleute in allen gleich (??)*
Commentaar van Brauman: ein schreiner und zimmermeister kan man dahier nicht weniger alß gegen 20 stuber haben, und muß man ihnen alß dan annoch täglich zweij kannen bier geben, die knecht bekommen hießigen orthen auch 15 stuber deßen muß man ihnen das bier darzu geben.
3. an meister Klausener a tag 30
an die 7 knechten oder maurgesellen a tag 20
die 7 handlanger für die truffel a tag 12
4. an die 4 pliesterleute welche die bedienten zimmer besetzen a tag 20
an die 4 handlanger so den leim graben, verfertigen undt beijtragen a tag 12
5. an die zweij jung[en] so die alten birkelen (?) oder renoviren bekombt der eine tägl. 9
der andere à tag 6
In de kantlijn heeft Von Plettenberg geschreven: *dahier bekommen die jungs 5 stuver (??)*
Commentaar van Brauman: wie Beltzmeijer und Hendrich referirt so solten dieße beijde jungen so viel arbeith thun alß ein ausgewachsener mensch.
6. an die kalckbrenner undt steinbrecher hatt einer tägl. 15
die zweij andere a tag 13
die andere 6 so da brechen und beijfahren wie auch kalck leschen haben tägl. 12
In de kantlijn heeft Von Plettenberg geschreven: *machen dieses doch mehr taglohner warumb haben sie dan mehr als andere dach ihre arbeit mit ... noch länger arbeiten (??)*
Commentaar van Brauman: weilen sie den kalck offen sonn und feijertägen mit versehen mußen und vom rauch des kalcks mehr dan andere handtlänger inkomodirt werden.
7. an die 25 balt weniger balt mehr taglöhner so im schloß teich arbeiten haben tägl. 12
8. die vier taglöhner so im neün garten arbeiten haben tägl. 12
9. der steinhauer von Nommuer hat die haw-stein an die maß auff denen karren undt wagen gelahden und die fenstergespan auff die maß gehauen und einige fenstergespan gemacht von denen alten haustein wie auch thüergespann hat tägl. eßen und trincken und dazu 25

Bijlagen bij de verbouwing van Kasteel Neubourg door Johann Joseph Couven

In de kantlijn heeft Von Plettenberg geschreven: *ich bin der meinung die fenster und thürgespan fertig accordirt werden. Was als zu Neub. in taglohn gemacht wirt diese ist zu escesiv den aller orthten ein steinhauer nit teurer als ein mauer bezahlt undt mitunter also drüber ein... der erster platz (??)*

Commentaar van Brauman: wegen des steinhawers ist pro primo zu erinnern daß er laut accordt welchen Beltzmeijer nicht gesehen nur 20 stub. taglohn bekomme und er beij auff und abladung der steinen notwendigh seijn muß, sonst die fuhrleuthe, mit dem auff und abladen die kante und ecken der steinen gahr brichtlich (?) abstoßen und hatt er unterschiedliche thure und finsteren von die ausgebrochene hawstein bereits fertig, sonst seint die newe finster und thuren gespann accordirt, und wirdt mit nechstem sein abscheidt bekommen.

Dieses ist richtig Henrich Schrieber J. Beltzmeijer

[handschrift van Henrich Schrieber?]

Noten

- 1 Over Plettenberg zie H. Mosmans, *De Heeren van Wittem* (Venlo 1923), 69-75; Hans Evers, Portretten van Ferdinand von Plettenberg, heer van Wittem, in: *Maasgouw* 109 (1990), 3-14; de bijdrage van Marcus Leifeld in de *Neue Deutsche Biographie*, deel 20 (Berlin 2001), 536-537. Plettenberg was in 1724 reeds tot rijksgraaf verheven.
- 2 De plattegrond bevindt zich in het archief van Kasteel Neubourg (Arch. Neubourg). Onder de tegenwoordig slecht leesbare legenda staat 'aufgenommen 1732'. In 1925 is een kopie van de kaart gemaakt, waar de legenda beter op te lezen is. Met name vanwege de schrijfwijze van de legenda wordt het voor waarschijnlijk gehouden dat de kaart door Schlaun of in diens atelier vervaardigd is. Zie Barbara Bußkamp, *Johann Conrad Schlaun 1695-1773. Die Sakralbauten. Schlaunstudie V.* (Köln 1992), 141. Zaakwaarnemer Brauman (zie tekst bij) noot 10) noemt Schlaun voor het eerst in een brief van 9 juli 1727 (RHCL [Regionaal Historisch Centrum Limburg], Archief van de Vrije Rijksheerlijkheid Wittem, later Graafschap [VRW], inv.nr. 227). Daarin is sprake van de "Einrichtung der Fasanerie" (zie ook brief van 2 augustus 1727: "Her Major Von Schlaun wirdt Ew. Hochgräfl. Excellenz bereits den Riß der zu Wittem ahnzulegender Fasaneriej überschicken haben"). Dit fazantenpark is er waarschijnlijk nooit gekomen. Wel is er een in Nordkirchen gebouwd, vermoedelijk in de jaren 1727-1730 (zie Florian Matzner en Ulrich Schulze, *Johann Conrad Schlaun 1695-1773. Das Gesamtwerk* (Münster 1995), 92).
- 3 Arch. Neubourg, deel Archiefbruil 1929, inv.nr. 100, volgnr. 23: 'Die ganze Außgaben. Bauambbt von 1733, 1 febr.-31 dec. 1735' [1735 klopt niet, dat zou 1734 moeten zijn]. Beltzmeijer verantwoordde maandelijks de uitgaven voor een bouwactiviteit. Hij tekende hierbij de namen van de handwerkslieden op. De namen van Couven of Schlaun komen we niet tegen. Met hen werd waarschijnlijk een prestatiecontract afgesloten. Ze kregen geen loon uitbetaald. Zie verder 'Litt. D: Allerhandt Rechnungen und Quittungen' en RHCL, VRW, inv.nrs. 258 en 296. Onder de genoemde inventarisnummers komen we vaker dezelfde of praktisch dezelfde uitgaven tegen. Dit duidt op een controle van de uitgaven. [De uitgaven onder inv.nr. 258 zijn mede ondertekend door Hendrich Schrieber, die van kasteel Nordkirchen was gedetacheerd (vgl. noten 36 en 70); een deel van de uitgavenregistraties onder inv.nr. 296 zijn geaccordeerd en soms van commentaar voorzien door Ferdinand von Plettenberg]. Het valt op dat er soms toch kleine verschillen in de overeenkomstige uitgavenregistraties kunnen worden geconstateerd, zoals bij de uitgavenregistratie van de reparatie van twee topgevels in juni 1733 (zie Hovens, 54; zie noot 7). Zie verder inv.nr. 258, 'Wittem Pro memoria 1733 / Memoriale deßen was zu Wittem und Neubourg im Jahr 1733 vorzu nehmen ist', en 'außführliche Specification deren aufm Schloß Newerburg, auß gnädigen Befehl seiner hochgräfl. Excellenz des Herrn Reichsgrafen Von Plettenberg und Witthem im Jahr 1733 vom Monat februarij biß vorgenommen reparationen' [op achterzijde: 'bis Ausgang des Monats Decembr. beschehen Reparationen und außgaben'], naar het handschrift te oordelen geschreven door secretaris Langendorff van Wittem [vgl. inv.nr. 227, brief van 25 september 1734 ("Die rechnungen von vorigen Jahren welche der Hendrich attestirt gehabt seint alle durch den Hr. Langendorff von Monath zu Monath nachgesehen worden, ich werde selbige jedoch annoch einmahl curiositatis causa examiniren laßen, damit niemandt Unrecht dabei geschehen möge") en brief van 3 september 1734 ("Undt weilen dero graffwittemischer Gerichtsschreiber Hr. Langendorff heut mit einem Dienst von hießigen Statt Aachischen

Magistrat versehen worden ist ... und wie vermeine die Gerichtsschreiberei zu Wittem wirdt quittiren mußen”]. Zonodig controleerde Brauman zelf de rekeningen (brief van 25 september 1734: “Ich habe Selbige [des Maurmeisters Rechnung] mit Fleiß nachgesehen, und Ew. Hochgräff. Excellenz solche nochmahlen recalculiren laßen”).

Beltzmeijer stierf op 23 februari 1741 (Landschaftsverband Westfalen-Lippe te Münster [LWL], Archief Nordkirchen, Bestand Wittem [NBW], inv.nr. 103). Zie ook inv.nr. 97, brieven van Brauman van 24 en 27 februari 1741, en RHCL, VRW, inv.nr. 290, brief van Brauman van 27 februari 1741.

- 4 Zie bijvoorbeeld de brieven van Brauman van 7 november en 10 december 1735 (RHCL, VRW, inv.nr. 227).
- 5 RHCL, VRW, inv.nrs. 272 en 290. Zie onder het laatste nummer ook enkele door Beltzmeijer of Brauman in 1739 en 1740 geformuleerde ‘untertänige anfrage’ aan de weduwe van Ferdinand von Plettenberg, Bernardine von Westerholt-Lembeck. Zie ook inv.nr. 258, ‘unterthänige Anfragen’ aan de ‘gnädigen Fraw Gräfin und Herren Graffen’, zonder datum, maar geschreven na het overlijden van graaf Ferdinand (de geadresseerde graaf zal zijn zoon Franz Joseph (1714-1779) betreffen). Het verzoek is niet door Brauman geschreven, maar wel door hem ondertekend. Zie verder Arch. Neubourg, deel Archiefuul 1929, inv.nr. 100, volgnr. 23, ‘Litt. D: Allerhandt Rechnungen und Quittungen’.
- 6 De voornaamste archieven en archiefbewaarplaatsen Arch. Neubourg, VRW in het RHCL en de verzameling tekeningen van Johann Joseph Couven [CBK = Couven-Blattkatalog] in het Suermondt-Ludwig-Museum (SLM) te Aken.
- 7 Deze bijdrage is een vertaling en bewerking van het artikel ‘Der Umbau von Schloss Neubourg durch Johann Joseph Couven in den Jahren 1733 bis 1735’, dat in de *Aachener Kunstblätter* 63 (2003-2005) is verschenen (p. 93-113). De inleidende paragraaf over de bouwgeschiedenis van Neubourg is in deze Nederlandse versie weggelaten vanwege de overlap met het in *Maasgouw* 2004 (123) verschenen artikel ‘Papieren bouwsporen’ van Kasteel Neubourg (p. 47-72), geschreven door Frank Hovens. In 2009 is de handelseditie verschenen van de dissertatie van Anke Kappler over de tekeningen van Couven: *Johann Joseph Couven (1701-1763). Architekturentwürfe für Stadt, Adel und Kirche* (deel 73 in de serie ‘Arbeitshefte der rheinischen Denkmalpflege’, uitgegeven door het Landschaftsverband Rheinland). De hierin opgenomen paragrafen over Neubourg (p. 118-128) zijn gebaseerd op het artikel in de *Aachener Kunstblätter*.
- 8 RHCL, VRW, inv.nr. 290. Op de achterkant heeft Brauman geschreven ‘Antwort des Her Couven wegen das Neubourgische Bawweßen 1734’. Plettenberg heeft op de voorzijde de datum 4 juni 1734 toegevoegd (zie bijlage 2). Vgl. een brief van Brauman van 22 mei 1734: “Sonsten schließe Ew. Hochgräffl. Excellenz untertänig hiebei die mir von Beltzmeijer communicirte Bawlisten des Monats aprilis, wie auch die Antwort des Hr. Couvens wegen dhaßigen Bawweßens, welches mit dießem guten Wetter uberaus avancirt”.
- 9 Een reden dat de plattegrond van Couven niet eerder is herkend als een ontwerp voor de verbouwing van Neubourg heeft tot op zekere hoogte te maken met de beperkte kennis aan weerszijden van de grens van elkaars erfgoed. Gechargeerd kan worden gesteld dat de kennis in Aken over het bouwkundig patrimonium in Zuid-Limburg beperkt is, terwijl Nederlandse onderzoekers nooit de tekeningen van Couven hebben bestudeerd op hun betekenis voor Zuid-Limburg, ofschoon bekend is dat deze architect hier gewerkt heeft.

- 10 Over Brauman zie Luise von Coels von der Brügghe, Die Schöffen des Königlichen Stuhls von Aachen von der frühesten Zeit bis zur endgültigen Aufhebung der reichsstädtischen Verfassung 1798, in: *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins (ZAGV)* 50 (1928), 451-453.
- 11 Matzner / Schulze, 55.
- 12 De brieven die Brauman aan Plettenberg schreef, bevinden zich voornamelijk in RHCL, VRW, inv.nr. 227 en de ongeïnterpreteerde nrs. 268-306. De vroegste brief is gedateerd 9 januari 1723, de laatste 7 mei 1742 (beide inv.nr. 227). Een brief van 17 mei 1743 (inv.nr. 290) is voorzien van een postscriptum van Brauman. De brieven zijn vanuit Nordkirchen / Münster weer in Limburg beland. Het is niet duidelijk wanneer dat gebeurd is. Niet alle brieven zijn overgedragen of bewaard gebleven. Zo zijn er weinig brieven over de eerste anderhalf jaar na aankoop van Neubourg te vinden. Enkele brieven van Brauman zijn aangetroffen in LWL, NBW, inv.nr. 93. Deze brieven zijn nog niet bestudeerd. Hierin bevinden zich ook enkele brieven na 1740 die zoon Franz von Plettenberg aan Brauman schreef. Enkele van diens brieven zijn ook aangetroffen in RHCL, VRW, onder inv.nr. 290. De antwoorden van Ferdinand von Plettenberg en de overige brieven van Franz von Plettenberg waren wellicht opgeborgen in het persoonlijk archief van Brauman. Het is niet duidelijk wat hiermee gebeurd is.
Brauman schreef, in tegenstelling tot het hedendaagse Duits, de zelfstandige naamwoorden met kleine letter. In de citaten is dit aangepast. Vaak schreef hij samengestelde woorden los (bijvoorbeeld Zimmer Meister). Ook dit is aangepast (Zimmermeister). Verder valt op dat Brauman woorden als 'Baw' en 'new' met een trema op de 'w' schreef, waarmee waarschijnlijk werd aangeduid dat de 'a' en 'e' een 'lange klank' ('Bauw', 'neuw') hadden. Dit zijn overigens geen idiosyncrasieën van Brauman; ook in andere handschriften worden ze aangetroffen. NB: voor zover de gebruikte afkortingen in de citaten mogelijk onduidelijk zijn, zijn ze uitgeschreven. Dit geldt ook voor de bijlagen. In de bijlagen zijn de zelfstandige naamwoorden met een kleine letter geschreven.
- 13 RHCL, VRW, inv.nr. 272.
- 14 Matzner / Schulze, 84.
- 15 RHCL, VRW, inv.nr. 227, brieven van 24 juni, 7 augustus, 25 september en 28 november 1730. Uit deze brieven blijkt dat Ormes overleg met Schlaun diende te voeren. Zie ook een verzoek d.d. 15 augustus 1734 (zelfde inv.nr.) van Ormes. Zie verder LWL, NBW, inv.nr. 116, passim. Vgl. RHCL, VRW, inv.nr. 227, brief van 7 april 1729: "ich will aber dießfalß [m.b.t. de aankoop van hout voor de verbouwing van Kasteel Wittem] nichts schließliches abhandelen, biß Her Schlaun mit dem Bonnischen Zimmerman anhero kombt".
- 16 Matzner / Schulze, 162-181, dateren de bouw van de kerk en het klooster in Wittem in de jaren 1729-1733, en die van de kerk in Eys in de jaren 1731-1736. Zie ook Bußkamp, 137-171; Kappler, 111-118, 126-128.
- 17 Voor het vervullen van de functie van stadsarchitect dient Couven in 1739 een verzoek in bij het Akense stadsbestuur (zie Paul Schoenen, *Johann Joseph Couven* (Düsseldorf 1964), 16, 21, 137-139; Kappler, 263-264).
- 18 W. Marres en J.F. van Agt, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Geïllustreerde beschrijving uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving. Deel V. De provincie Limburg. Derde stuk: Zuid-Limburg, uitgezonderd Maastricht* (Den Haag 1962), 38-44, fig. 13 en 14, evenals afb. nrs. 7-9.
- 19 Lutz Jansen, *Schlenderhan. Geschichte und Kulturgeschichte eines rheinischen Adelssitzes* (Bergheim 1996), 115-131.

- 20 Vgl. noot 3. Dit houdt tevens in dat de betrokkenheid van Couven bij de bouw van de kerken van Eys en Wittem, evenals bij de bouw van het klooster van Wittem beperkt is gebleven tot het laatste stadium. Vgl. Matzner / Schulze, 163; Bußkamp, 160. RHCL, VRW, inv.nr. 272, brief van 24 maart 1734: “Anlangendt die Kirche zu Eijs umb selbige völligh im standt zu setzten werden annoch wenigstens nach mit Her Couven gemachten Überschlagh 300 Louis d’or erfordert”.
- 21 RHCL, VRW, inv.nr. 272, brief van 5 september 1733. Ormes had zich te verantwoorden voor een fout die hij had gemaakt. Twee dagen daarvoor had Brauman geschreven (zelfde inv.nr.) dat Ormes “einen kleinen Fehler ahn der ersterer Brucken auff seine Kosten verändern muß”. Zie ook de brief van 22 augustus 1733 (zelfde inv.nr.): “Den riß der Trappen und Durchschlaghs oben der Pferdsstallung zu Neubourg ist annoch nicht zuruckkommen”.
- 22 Het is niet zeker of de werkzaamheden waaraan gerefereerd wordt betrekking hebben op Neubourg. Het zou ook om Eys en Wittem kunnen gaan.
- 23 Vgl. Matzner / Schulze, 934-935.
- 24 RHCL, VRW, inv.nr. 227.
- 25 RHCL, VRW, inv.nr. 227, brief van 9 April 1729 (“den 8ten Martij ist der gnädigst angeordneter Maurmeister Paulus Clausener zu Abend alhier angekommen”) [zie ook Bußkamp 1992, 158, noot 27]. Over de interessante figuur Paul Klausener en zijn nazaten zie het artikel van Denise Lelarge: *La famille de Jean-Pierre Cluysenaar, architecte des Galeries Saint-Hubert à Bruxelles*, in: *L’Intermédiaire des Généalogistes* 40, Nr. 240 (1985), 417-431. Ook bij verscheidene opdrachten van Couven waren Paul Klausener en zijn broer Franz als opzichter actief, zoals bij de St.-Johande-Doperkerk en de St-Michaëlkerk in Burtscheid.
- 26 RHCL, VRW, inv.nr. 227, brief van 24 december 1729 [zie ook Bußkamp 1992, 158, noot 28]. Overigens lag het merendeel van de tekeningen van Couven bij een nazaat van Klausener op zolder. In 1894 werden ze door architect Joseph Buchkremer ontdekt en bestudeerd. In 1971 werden de tekeningen aan het Suermondt-Ludwig Museum overgedragen.
- 27 Van Klausener is een enkele tekening bekend, betreffende een plattegrond van een huis in Gulpen (RHCL, Kaartencollectie, cat.nr. 313/1).
- 28 Vgl. Arch. Neubourg, inv.nr. 22: Beschrijving van Neubourg in 1766 (zie ook Hovens, 57). De eerste bouwhoeve “bestaat in een bas-cour met drie vleugels, op dewelke drie toerens gebauwt, indewelke verwulfd stallinge voor omtrend 50 paarde zijn, twee remise voor carosse, groet brauw- en backhuijs, item boeven dezelfde 9 caamers voor domestique; insgelijks boeven voorsz. twee solders twee gevangenisse”.
- 29 Architect Piet Mertens, die in 1992 restauratieplannen voor Neubourg heeft gemaakt, acht het goed mogelijk dat Plettenberg, juist met het oog op representativiteit, reeds gekozen heeft voor een doorbraak van de noordelijke vleugel van de eerste bouwhoeve. Evenwel zijn in de brieven van Brauman noch in de diverse rekeningen en andere documenten gegevens te vinden die op een dergelijke ingreep in opdracht van Plettenberg wijzen. De huidige doorgang is hoogst vermoedelijk een ontwerp van de Maastrichtse architect Matthias Soiron (zie RHCL, Handschrift Soiron, V 305 A/B; Hovens, 59).
- 30 RHCL, VRW, inv.nr. 227, brief van 21 april 1734. Zie tevens de brief van 24 maart 1734: “heut seint zweij seiner Knechten [van Arnold Ormes] ankommen umb die kleine Stiegen ahn der alter Capellen [wijst op de kleine hoektoren?], und die andere ahm herrschafft. Pferdsstahl beheuff deren Bedienten in Arbeith zu nehmen. Die new angelegte Brawereij und Backhaus wer-

- den dieße Woche fertigh, welchem nechst die herrschafftliche Stallung und Zimmern daroben warzu alle Materialien angeschafft seijn vorgehouden werden sollen”.
- 31 RHCL, VRW, inv.nr. 290; ‘Antwort und Anfrage’. De notitie bestaat uit twee delen. Ze begint met een ‘Antwort auff das überschickte Memoriale’. Het tweede deel bestaat uit ‘Untertänige Anfrage woruber seiner hochgräffl. Exc. Resolution erwartet wirdt’ (zie bijlage 1).
- 32 RHCL, VRW, inv.nr. 290, ‘bestek’.
- 33 Zie noot 8.
- 34 De specificatie ‘die brustmawr, so vom neuen schaaff- unndt schweinstalls-bascour ihren anfang nimbt’ maakt eens te meer waarschijnlijk dat het hier de entree naar de tweede bouwhoeve betreft.
- 35 RHCL, VRW, inv.nr. 227. Vgl. Arch. Neubourg, Archiefruיל 1929, inv.nr. 81; een vertrek in een inventaris uit 1737 wordt beschreven als ‘allwo Herr Cuven hat gel[o]schirt’ (zie ook Hovens, afb. 12, p. 54).
- 36 RHCL, VRW, inv.nr. 290, bijlage [3] bij ‘Antwort und Anfrage’. De ‘Specification’ is geschreven in een onbekend handschrift, waarschijnlijk toebehorend aan een van de ondertekenaars, Henrich Schrieber, die we elders tegenkomen als de uit Nordkirchen afkomstige tuinman [vgl. noten 4 en 70]. De andere ondertekenaar is rentmeester Joachim Beltzmeijer. Brauman reageert weer op het commentaar van Plettenberg. Het is opvallend dat Brauman, die zich altijd uiterst gedienschtig tegenover Plettenberg opstelt, hem in dezen niet steunt. Hij attendeert Plettenberg op de in de omgeving van Neubourg gebruikelijke tarieven, bijvoorbeeld: “ein Schreiner und Zimmermeister kan man dahier nicht weniger alß gegen 20 Stuber haben, und muß man ihnen alß dan annoch täglich zweij Kannen Bier geben, die Knecht bekommen hießigen Orthen auch 15 Stuber deßen muß man ihnen das Bier darzu geben”.
- 37 SLM, CBK 406.
- 38 Vgl. F.J. Winands, *Vollständige Vergleichs Tafeln der neuen republikanischen Münzen und definitiv rektifizierten Maße und Gewichte mit den alten, für das Roer Departement* (Aachen 1802), 64. Deze maten komen overeen met die van de tekeningen die door architectengroep Mertens in 1992 zijn gemaakt (in bezit van Frank Hovens).
- 39 SLM, CBK 247. Ook deze tekening was nog niet in verband gebracht met werkzaamheden van Couven op Neubourg.
- 40 Reden voor het gebruik van de Franse taal kan te maken hebben met het gegeven dat de steenhouwer wellicht uit Namen afkomstig. Zie RHCL, VRW, inv.nr. 290, ‘Antwort und Anfrage’: “der Steinhauer von Nommuer hat die Hawstein an die Maß auff denen Karren unndt Wagen gelahden und die Fenstergespan auff die Maß gehauen und einige Fenstergespan gemachet von denen alten Haustein wie auch Thüergespann”. Wellicht dat hier de steenhouwer André Beck wordt bedoeld. André Beck schreef een briefje in het Frans (inv.nr. 290). Een andere steenhouwer, Lambertus Werts, was afkomstig uit Kornelimünster. Hij was betrokken bij de bouw van een brug (RHCL, VRW, inv.nr. 258, uitgavenpost Beltzmeijer op 21 juli 1733). Zie ook noten 44, 49 en 51.
- 41 Het vermoeden dat de tekeningen hergebruikt werden, lijkt te worden bevestigd door de opschriften ‘Une Porte’, ‘et ces Deux Remises’ en ‘Trois fenetres’, aangezien het bij de oostelijke vleugel van de eerste bouwhoeve van Neubourg om twee deuren en vier vensters gaat. Wellicht dat de werktekening ook gebruikt is bij bouwwerkzaamheden aan het ‘Haus am Haasbach’ in

- Nispert bij Eupen. Vgl. Marcel Bauer, *Johann Joseph Couven. Mythos und Erbe eines großen Meisters. Eine Spurensuche im Dreiländereck* (Eupen 2001), afbeeldingen op de pagina's 239 en 262 (boven).
- 42 RHCL, VRW, inv.nr. 227. Zie ook de brief van 21 april 1734 ("Mit der Kellerkuchen hab auch den Anfangh machen laßen"). In een brief van 24 maart 1733 (inv.nr. 296) is overigens al sprake van een "new verfertigte batterie de cuisine beheuff des Schloßes Neubourg". Vgl. uitgavenregistratie in april 1734 van Beltzmeijer in het 'Bauambbt-register' (zie noot 3): 'Rechnung von denen Handtlanger auffm herrschafft. Schloß Neüb. welche haben die Gewölbe eingeschlagen im Pferdestall und Brauhause wie auch in den Kellerkuchen das Gewölbe und fensterlöcher gebrochen'.
- 43 Over de herbouw in renaissancestijl, zie Hovens, 49-50. Een verdere argument voor een herbouw rond 1595 wordt aangedragen in Frank Hovens, *Kasteel Neubourg in 1568 door troepen van Willem van Oranje met een 'bezoek' vereerd* (*Maasgouw* 127 (2008), 103-105).
- 44 De oude vensters werden hergebruikt. Zie RHCL, VRW, inv.nr. 258, 'Summarischer Extract derer Baulisten des Schloßes Neubourg vom Jahr 1735 à prima Jan. bis prima Julii ...': 'Rechnung von Steinhauer welche die Bogen untter die neüen Brück haben van (sic) die alten Fensterstein gemacht'. Zie ook noten 40, 49 en 51. Zie verder de uitgavenregistratie van april-juni 1734 van Beltzmeijer in het 'Bauambbt-register' (zie noot 3): 'Rechnung vom Steinhauer Andre Beck so die Fenstergespan auff ihre rechte Maß hat geschnit item einige Thür und Fenstergespan von deren alten Haustein verfertigt'.
- 45 RHCL, VRW, inv.nr. 227. De brief bevindt zich in een omslag met het opschrift '1734'.
- 46 De tekening met CBK 140 in het SLM vertoont overeenkomst met de vorm van de vensteromlijstingen zoals die bij Neubourg te zien zijn.
- 47 Vgl. Kappler, 26. In zijn verzoek uit 1739 aan het Akense stadsbestuur om aangesteld te worden als stadsarchitect schrijft Couven: "Die Steinhawr werden eingeleichen [net als de schrijnwerkers] ihr Zeugnuß nicht versagen, daß ihnen nicht allein in vorgemalten Stücken, und Gebäweren, sonderen auch in vielen anderen in- und außwändischen, dergleichen Abriß und Modellen, sambt den Profilen gegeben worden, daß dardurch diese Zunfft alß gesteigen, daß es den Bawherren sehr offt und offters ahn Meisterten, und Arbeitheren, alß dies ahn Arbeith gefehlet habe, wie dem Publico mehr dan genüge bekant ist".
- 48 SLM, CBK 48. Boven de tekening staat in potlood 'Etag 2de'.
- 49 RHCL, VRW, inv.nr. 227, brief van 24 maart 1734 ("Die bestelte 70 finstere von hawstein seint bereits alle ahm weißen Haus gegen Gronsfeldt uber geliebert, wie auch die Belegsteine zu der Kuchen"). Zie ook inv.nr. 258, 'Unvergreifflicher Status waß zu denen Dinsjahr 1734 am Schloß Newerburg vorzunehmenden Reparationen erforderlich ist' (Plettenberg heeft op voorzijde de datum 14 mei 1734 erbij geschreven). Zie verder inv.nr. 290, rekening van André Beck voor de levering van stenen voor Neubourg tussen 16 maart 1734 en 21 augustus 1735, en inv.nr. 258, rekening van André Beck voor de levering van "blauen Stein oder Fenstergespan"), gedateerd 12 februari 1734 (zie Hovens, 53, afbeelding 9). Zie ook de noten 40, 44 en 51.
- 50 RHCL, VRW, inv.nr. 290, 'bestek'. Vergelijk inv.nr. 227, brief van Brauman van 29 mei 1734 ("Die kleine Backsteine wovon der Her Couven Meldung gethan haben wir gahr nicht nöthig, weilen mit dem brechen und Vergroßerung der Finsteren Backsteine gnug abfallen, umb die neue Finsteren wenigstens auswendigh damit zu mauren."). In 1821 werd Kasteel Palant in

- Eschweiler wegens bouwvalligheid afgebroken. De voorburch is behouden gebleven. Zie E. von Oidtman: Schloß Palant bei Weisweiler im 18. Jahrhundert, in: ZAGV 51 (1929), 321-325, h.l. 325. Von Oidtman refereert in zijn artikel overigens niet aan een achttiende-eeuwse verbouwing. Naar twee tekeningen te oordelen zou het kasteel er in 1753 wel anders hebben uitgezien dan in 1723. Over de betrokkenheid van Couven bij Kasteel Palant, zie: Kappler, 90, zich basierend op Friedhoff, Jens: *Die Familie von Hatzfeld. Adelige Wohnkultur und Lebensführung zwischen Renaissance und Barock* (Düsseldorf 2004).
- 51 RHCL, VRW, inv.nr. 290, 'Antwort und Anfrage'. Vgl. inv.nr. 258, 'Summarischer extract derer Baulisten des Schloßes Neubourg vom jahr 1735 à prima jan. bis prima julii': "dem Maurmeistern Paulus Clausener für 39 stück Hausteine fenstere einzusetzen laut Accord 1 Louis d'or". Zie ook noten 40, 44 en 49.
- 52 Van Couven is één tekening bekend van een vensterlatei met een wigvormige sluitsteen (SLM, CBK 140).
- 53 In zijn dissertatie *Laurenz Mefferdatis (1677-1748). Bürgerhäuser und Hofanlagen in Aachen und im Aachener Umland* (Aachen 2001) schrijft Steffen Skudelny, p. 511: "Bei der Formenanalyse fällt in bezug auf die Tätigkeit des Mefferdatis und deren Dokumentation auf, daß in der HS 30 [Handschrift nr. 30 in het stadsarchief van Aken] zwar ca. 40 Grundrisse von Wohnhäusern, jedoch nur acht Fassadendarstellungen vorhanden sind". In het handschrift staat slechts één venster met een omlijsting voorzien van een wigvormige sluitsteen, terwijl zes van de tien aan Mefferdatis toegeschreven huizen deze hebben. De vensters van een ander huis hebben naast deze sluitsteen ook nog 'oren' aan de zijanten. Vaak worden deze sluitstenen en 'oren' als kenmerkend voor Mefferdatis beschouwd, maar het is de vraag of ze in het eerste kwart van de achttiende eeuw rond Aken niet algemeen voorkwamen.
- 54 Vgl. opmerking van Plettenberg bij de tweede 'Anfrage' van Brauman (zie bijlage 2).
- 55 Zo schrijft Couven in zijn 'bestek' (RHCL, VRW, inv.nr. 290): "daß in denen Englischen-Schubfensters so vom Hr. Clermont auffm Hauß Newenburg verfertiget worden, befindliches Glaß ist".
- 56 Hovens, 51. Op grond van twee tekeningen in zijn 'Architectura' wordt aangenomen dat Mefferdatis in opdracht van Ferdinand von Plettenberg verantwoordelijk is geweest voor de bouw van het Panhuis in Mechelen en de (ver)bouw(ing) van het Wijnhuis in Partij (Stadsarchief Aken, Handschrift nr. 30 fol. 70r resp. fol. 77v-78r; zie ook Skudelny, 422-433). Brauman noemt Mefferdatis echter nooit in zijn brieven. In een brief van 10 april 1730 (RHCL, VRW, inv.nr. 227) heeft hij het wel over "sichern Maurmeistern Servas Bouchom welcher die herrschaftliche Muhlen und Pfannhaus gebawet". Interessant is dat Bochoms samen met Schlaun verscheidene ontwerpen heeft ondertekend ('J:C: Schlaun mp. Servaes Bochoms') voor de kerk en het klooster in Wittem (Westfälisches Landesmuseum Münster; zie Matzner / Schulze, 170-173). Bovenaan een uitgavenoverzicht 'des newaufferbawten herrschaftlichen Pfannhauses' (LWL, NBW, inv.nr. 116) staat 'Mäurer Servaes Bochom' opgetekend. Hij had er gewerkt van 19 oktober 1726 tot 1728 [er was ruimte voor een datum, maar die is niet ingevuld] en 40 Reichstaler en 49½ stuiver verdiend. Achteraan staat ook 'Mäurer Laurentz Mefferdatus' genoteerd "für Macherlohn besagter Maltzährnde" [moutvloer?], ter waarde van 7 Reichstaler en 77 stuiver. Voor zover bekend is dit, naast de tekening in de 'Architectura', de enige aanwijzing voor een betrokkenheid van Mefferdatis bij de bouw van het Panhuis. Aan de 'hoge notering' van Bochoms

- in vergelijking met Mefferdatis kan niet worden geconcludeerd, evenmin als uit het verschil aan betaald loon, dat Bochoms een prominentere positie had bij de bouw van het Panhuis dan Mefferdatis. Mogelijk had die als architect een prestatieloon ontvangen dat niet in het uitgavenoverzicht is opgenomen (vgl. noot 3). ‘Magister Murarius’ Servaes Bochoms stierf op 72-jarige leeftijd in 1761 in Gronsvelt (RHCL, sterfregister parochie H. Martinus Gronsvelt).
- 57 Vgl. de talrijke afbeeldingen in Richard Klapheck, *Die Baukunst am Niederrhein; Bd. I: Von der Baukunst des Mittelalters bis zum Ausgange des 17. Jahrhunderts. Düsseldorf 1915/16; Bd. II: Von Jan Wellem und der Baukunst des Jahrhunderts von Karl Theodor von der Pfalz* (Düsseldorf 1919).
- 58 RHCL, VRW, inv.nr. 290, ‘Antwort und Anfrage’. Vgl. RHCL, VRW, inv.nr. 296, ‘Rechnung von Zimerleütte welche auffm herschafft. Schloß Neüb. haben in zweij Zimer die Balcken verlegt und einen neüen Balcken gemacht und in selbe Zimer neün Träffer geschnitten’.
- 59 RHCL, VRW, inv.nr. 290, ‘bestek’.
- 60 Arch. Neubourg, ‘Bauambbt’ (zie noot 3), uitgave in februari 1734 voor ‘Glasemacher Niclaus Küper’. Vgl. inv.nr. 22, ‘Succinte et véritable description du château seigneurial de Neubourg à Galoppe, avec ses regaux et appendices’ (circa 1766): “32 grandes et moindres chambres toutes habitables, et très bien illuminées par de fenêtres à grand jour et glace de france”.
- 61 De door Schlaun gemaakte plattegrond van de begane grond laat in de hoek van de keuken wel vier vensters zien. Vermoedelijk zakt Schlaun als het ware een verdieping om de vensters als lichtbron van het souterrain aan te kunnen geven.
- 62 Hierbij is tevens van belang dat de onderdoorgang vervangen werd door een representatieve entree, zoals verderop in deze bijdrage wordt beschreven.
- 63 SLM, CBK 188.
- 64 SLM, CBK 190.
- 65 RHCL, VRW, inv.nr. 227, brief van 25 september 1734. Hieruit kan niet met zekerheid worden vastgesteld dat deze kritiek betrekking heeft op de werkzaamheden in Neubourg. Het zou ook om Wittem kunnen gaan. De verwijzing naar de keuken pleit evenwel voor Neubourg.
- 66 RHCL, VRW, inv.nr. 227, brief van 21 september 1734. Zie tevens een verzoek d.d. 15 augustus 1734 (zelfde inv.nr.) van Ormes aan secretaris (?) Fumetti van Plettenberg om zijn uitstaande rekening te betalen. Vgl. brief Brauman van 24 maart 1734 (zelfde inv.nr.).
- 67 RHCL, VRW, inv.nr. 290, ‘bestek’: “Facit in toto 12 doppelte Dhüren ... Facit in toto zum gantzen Baw 38 einfache Dhüren ad 3 1/2 fuß breit 7 1/2 fuß hoch. Deren neben, oder einfache Dhüren seind vorrätzig so à la moderne nur zweij. Ergo restiren noch zu machen für den gantzen Baw 36 Nebendhüren”. De meester-timmerman die voor de deuren verantwoordelijk was, betrof waarschijnlijk Michael Pipers (zie o.a. inv.nr. 258, ‘summarischer Extract’).
- 68 RHCL, VRW, inv.nr. 290, ‘Antwort und Anfrage’.
- 69 RHCL, VRW, inv.nr. 227, brief van 8 december 1734. De betekenis van ‘Draumer’ is niet helemaal duidelijk: ‘dromer’ of ‘drammer’?
- 70 Hen(d)rich Schrieber / Schreiber / Schri(e)ver wordt vaker de ‘gärtner’ genoemd, maar hij lijkt toch een meer vooraanstaande positie te hebben ingenomen dan alleen die van tuinman. Zo zijn de uitgaven over de verbouwing van Neubourg die onder inv.nr. 258 (RHCL, VRW) te vinden zijn door Beltzmeijer en Schrieber ondertekend. Zie ook noten 3 en 36. Vgl. inv.nr. 227, brief van 25 september 1734 (“Sonsten können Ew. Hochgräffl. Excellenz gantz versichert seijn, daß Beltzmeijer und Hendrich auffrichtig und getrew dienen, und beij jetzigem Bawweßen

viel Muhe und sorgen haben. Sie seint von den Morgen biß im spaten Abend auff die Beine und schlagen ahn allem mit Handt ahn"). Zie verder LWL, NBW, inv.nr. 116. Schriever lijkt eerst in Nordtkirchen te hebben gewerkt. Vgl. RHCL, VRW inv.nr. 290, 'Antwort und Anfrage' (6 juli 1734): "Weilen der Hendrich seine Arbeith ahm Haußgraben fertig ... alß stehet er umb gnädiger Erlaubnus ahn einen Tour auff Nordtkirchen und nacher Haus acht at zehen Tügen machen zu mögen, wie auch ob er ein Pferd von hier aus dahin brauchen möge? In de kantlijn heeft (de secretaris van) Plettenberg geantwoord: es kan der Henrich herüber kommen, auch eines Pferdes sich bedienen, währe mir lieb wan er den Abriß des Hauses mitbringen thäte". Zie ook inv.nr. 227, brief van 26 juli: "Sonsten wirdt Hendrich Schriver Ew. Hochgräffl. Excellenz ab dem allingen vorgeordneten Bawweßen umbständlich Nachricht geben können, und was hochdieselbe uber ein und anders gnädigh zu befehlen beschloßen seint, bitte demselben schriftlich zukommen zu laßen", en de brief van 14 augustus 1734: "Ew. Hochgräffl. Excellenz ahn mich unterm 2ten dießes abgelassenen gnädigen Schreiben hatt der Hendrich Schriver beij seiner Zuruckunfft von Nordtkirchen ahm vorigen Sambstagh in meiner Abweßenheit samb dabei unterschriebene graffwittemischen Bawlisten richtig mit dem Pferdten fur meinem Sohn uberliebert, welcher sich mit mir dafür untertänigh bedancken thuet".

- 71 Couven heeft een grondplan getekend van de kerk van de karmelietessen in Keulen en een plattegrond van een aldaar te plannen hoogaltaar. In de rand heeft hij geschreven "d. 1. Jan", "Kirch von den Carmelitessen ist hoch 29 fuß", "zu Collen werd ...". Waarschijnlijk is het ontwerp niet uitgevoerd. Zie Kappler, 125.
- 72 RHCL, VRW, inv.nr. 227, brief van 8 januari 1735. Overigens is niet duidelijk hoe het in ander-mans schoenen schuiven van gemaakte fouten in verband kan worden gebracht met een verlenging van een bezoldiging en een verblijf op Neubourg.
- 73 RHCL, VRW, inv.nr. 227, brief van 19 januari 1735.
- 74 RHCL, VRW, inv.nr. 227. In de brief van 4 juni verwijst Brauman nogmaals naar de opgestuurde tekening.
- 75 RHCL, VRW, inv.nr. 227, brief van 6 juli 1735. Brauman schrijft op die datum twee brieven. In beide refereert hij aan het door Plettenberg uitgekozen ontwerp. Vgl. inv.nr. 258 'unterthänige Anfragen' van Brauman aan de weduwe Plettenberg (zie noot 5): "ob die erstere am Schloß Neubourg gar bawfällige steinere Bruck kunfftigen Fröhling im stande zu setzen seije indeme vermuthlich die Verenderung der newer Antrée nicht so bald vorgeordnet werden dörrfte" [NB: onbekend handschrift, ondertekend door Brauman]. Zie ook inv.nr. 290: 'untertänige Anfrage', mei 1739.
- 76 RHCL, VRW, inv.nr. 290, 'bestek'.
- 77 Vgl. Kappler, 188: "Säulenportale bieten sich aufgrund ihres Detaillierungsgrads für Proportionsstudien an".
- 78 SLM, CBK 122.
- 79 Met het oog op representativiteit verwondert de keuze van Plettenberg voor het linkerontwerp niet, daar de Dorische orde ook bekendstond als de 'Herculische' orde. Vgl. Technische Informationsbibliothek [TIB] / Universitätsbibliothek Hannover, Sammlung Haupt [SH] 254, 93 (zie noot 81).
- 80 SLM, CBK 145. De later toegevoegde verwijzing naar het Wespienhaus in Aken op de tekening is waarschijnlijk gebaseerd op het jaartal 1735, maar mist verder iedere grond.

- 81 Het tegenwoordig in TIB bewaarde manuscript SH 254 draagt de titel: 'Die Wahre Regul-Mäßige / Und / In denen Berühmbtesten Autoren Fundirte / Säulen-Ordnung / Bestehend In / Sechs Ordnungen ...'. Zie ook Kappler, 176-189.
- 82 TIB, SH 254, 199f.
- 83 Kappler, 114.
- 84 Wittem: SLM, CBK 553; Eys: SLM, CBK 508, 509, 510 en 511. Vgl. Kappler, 114, 117.
- 85 Kappler, 126-128.
- 86 RHCL, VRW, inv.nr. 227, brief van 22 april 1735. Deze ontwerpen zijn niet bewaard gebleven.
- 87 In de kerk van Wittem is een altaar voor de H. Antonius opgericht; vgl. Mosmans, Het voormalig Capucijnenklooster te Wittem, in: *Franciscana* 6 (1923), 17-50, h.l. 29.
- 88 RHCL, VRW, inv.nr. 1110.
- 89 De opmerkingen van Plettenberg konden slechts gedeeltelijk getranscribeerd worden.